บทความรับเชิญ
กระบวนการพัฒนาชาวนา: ข้าวพื้นบ้านคืนถิ่นด้วยมือชาวนา

นันทิยา หุตานุวัตร[1] ประวัติ ไชยกาล[2] ผ่องฉวี จันทร์เทศ[3] ชลิตา ศรีแก้ว[4]

บทคัดย่อ

กระบวนการพัฒนาชาวนาเพื่อรื้อฟื้นการปลูกข้าวพื้นบ้านให้กลับคืนถิ่นชุมชนเป็นงานของโครงการข้าวปลาอาหารอีสานมั่นยืนช่วงปี 2550 – 2555 โดยดำเนินการอย่างต่อเนื่องในการพัฒนาชาวนาในพื้นที่ 7 ชุมชน ใน 5 อำเภอ จังหวัดอุบลราชธานี ผลสรุปของกระบวนการพัฒนาชาวนานี้ ประกอบด้วย 3 กระบวนการย่อย ได้แก่ 1) กระบวนการค้นหาแกนนำ ประกอบด้วย การสำรวจในพื้นที่ การสังเกตผู้เข้าร่วมประชุมสัมมนา การสังเกตผู้เข้าร่วมการประชุมในชุมชน และการคัดเลือกแกนนำที่มีอยู่เดิมแล้ว 2) กระบวนการพัฒนาชาวนาแกนนำ โดยการสร้างความมั่นใจ การศึกษาดูงาน การปฏิบัติจริงในแปลงของเกษตรกร การประจักษ์จริงด้วยข้อมูลที่ชี้วัดการพึ่งตนเองได้มากขึ้น และการพัฒนาเป็นผู้ถ่ายทอดสิ่งที่ค้นพบให้ผู้อื่น 3) กระบวนการพัฒนาเครือข่าย ประกอบด้วย การประชุมชาวนาของโครงการทั้งหมด การสร้างตลาดข้าวพื้นบ้านโดยเฉพาะ และการใช้วัฒนธรรมท้องถิ่นให้เป็นประโยชน์

เมื่อวิเคราะห์กระบวนการพัฒนาชาวนานี้ พบว่า 1. การเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมเศรษฐกิจส่งผลต่อวิถีปฏิบัติในการทำนาของชาวนาทั่วไป แต่ชาวนาที่เข้าร่วมโครงการข้าวปลาอาหารฯ ยังยืนหยัดความเป็นชาวนารายย่อยที่หันมามุ่งมั่นปลูกข้าวพื้นบ้านเป็นวิถีชีวิตอย่างมืออาชีพสืบทอดต่อจากบรรพบุรุษ กระบวนการพัฒนานี้จึงเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงย้อนกลับไปสู่การเป็นชาวนาที่พึ่งตนเอง 2. กระบวนการพัฒนาดังกล่าวนี้ มิใช่เพียงให้ชาวนารื้อฟื้นการปลูกข้าวพื้นบ้านเท่านั้น แต่เป็นการพัฒนาที่หยั่งลึกให้ถึงใจของชาวนา เพื่อให้รักและตระหนักถึงคุณค่าของพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน และตระหนักถึงการเป็นชาวนาที่จะอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี 3. กระบวนการพัฒนาเองมีจุดเด่น คือ บุคลากรที่มีความสามารถเฉพาะตัวและทำงานทุ่มเทกลมกลืนกับชาวนา วิธีการค้นพบผู้นำชาวนาที่ดี การเลือกใช้แปลงทดลองสาธิตให้เห็นผลประจักษ์ และการเก็บข้อมูลประจำแปลงในขณะเดียวกัน พบจุดอ่อนในด้านการสร้างเครือข่ายทั้งจังหวัดซึ่งกำหนดพื้นที่ใหญ่เกินไป ส่งผลให้งานแต่ละแห่งขาดความเข้มข้น และงานตลาดยังไม่เข้มแข็งมากเพียงพอที่ชาวนาจะทำเองได้ 4. พบปัจจัยซึ่งเรียกว่า สามลดต้นทุน คือ ลดการซื้อปัจจัยการผลิต ปุ๋ยเคมี/เมล็ดพันธุ์และแรงงาน และสี่เพิ่มประสิทธิภาพและผลประโยชน์ คือ เพิ่มผลผลิต เพิ่มกำไร เพิ่มชนิดข้าวกินอร่อย และเพิ่มคุณค่าทางโภชนาการและมูลค่าทางเศรษฐกิจ

คำสำคัญ: กระบวนการ ชาวนา ข้าวพื้นเมือง/ข้าวพื้นบ้าน แกนนำ เครือข่าย

นันทิยา หุตานุวัตร
หัวหน้าคณะวิจัย
คณะเกษตรศาสตร์
มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี
อีเมล์ : nuntiya_hut@yahoo.com

[1] คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี
[2, 3, 4] โครงการข้าวปลาอาหารอีสานมั่นยืน อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี

Invited Article

Farmers' development process : Re-establishing native paddy varieties by farmers

Nuntiya Hutanuwatr[1] Prawat Chaikan[2] Pongchavee Juntes[3] Chalita Srikaew[4]

Abstract

Process of developing farmers to re-establish native paddy cultivation by the farmers themselves had been the task of Northeast Food Security Project during 2007-2012. This developmental process had been implemented for five consecutive years to promote farmers of seven communities in five districts of Ubonratchathani province to be the leaders in re-establishing native paddy cultivation. This developmental process consisted of three sub-processes. First, "searching for capable farmer leaders" had been done through surveying in target areas, observing participants in seminars and community meetings, and screening the existing farmer leaders. Second, "empowering the selected leaders to lead the development" had been done through establishing confidence, conducting study tours and training courses, promoting the actual cultivation on their land, using actual data to realize their better self-reliance, and developing changing-agent skills. Third, "developing a network of the involving farmers" had been done through conducting meetings of all involving farmers, establishing specific markets for native rice, and making use of local traditions.

There are four findings derived from analyzing these developmental processes. First, current socio-economic changes affect farming practices of general farmers. On the other hand, farmers joining this development project insist to remain small paddy farmers who insistently switch back to professional native paddy cultivation as their way of life like their ancestors. Therefore, this developmental process is a changing process leading the farmers back to self-reliant farming practice. Second, this kind of development process has not only brought back the native paddy cultivation, but has also made the involving farmers to become conscious of the value of native paddy varieties and the dignity of being paddy farmers. Third, the strengths of this process were capable-and-devoting field workers who had worked very well with the farmers, methods for finding outstanding farmer leaders, making use of demonstration plots to convince farmers' confidence, and record keeping and using of the demonstration plots. On the other hand, the weakness were the created provincial network covering too big area leading to diluted development of each individual sites, and market promotion was not intensive enough for the farmers to handle by themselves alone. Forth, other outcomes observed from this native paddy cultivation development are three means of cost reduction and four means of benefit gaining. It leads to reduction in chemical fertilizer cost, paddy seed cost and labor cost. Also, it leads to gaining in paddy yield, farming profit, number of native paddy varieties with high taste or high nutritional value, and economic value of native paddy.

Keywords: Process, Farmer, Native paddy varieties, Leader, Network

Nuntiya Hutanuwatr
Corresponding author
Faculty of Agriculture
Ubon Ratchathani University
E-mail: nuntiya_hut@yahoo.com

[1] Faculty of Agriculture, Ubon Ratchathani University, Warinchumrab District, Ubonratchathani Province
[2, 3, 4] Northeast Food Security Project, Warinchumrab District, Ubonratchathani Province

บทนำ

ในอดีตการทำนาปลูกข้าวเป็นวิถีการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนชนบท เป็นวิถีการผลิตเพื่อทำกิน แบ่งปัน แลกเปลี่ยน และเกื้อกูลช่วยเหลือกันในยามที่ขาดแคลนทั้งในหมู่เครือญาติ มิตรสหาย เป็นวิถีการผลิตตามฤดูกาลบนฐานทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ และมีความหลากหลายของพันธุกรรมท้องถิ่น วิถีการผลิตที่ทำให้ชุมชนพออยู่พอกินนั้น สั่งสมเป็นภูมิรู้ในการคัดเลือก เก็บรักษาเมล็ดพันธุ์ และใช้พันธุ์ข้าวให้เหมาะสมกับทำเลพื้นที่ปลูกที่มีทั้งพื้นที่สูง ที่ดอน น้ำน้อย ที่ราบ และที่ลุ่มน้ำมาก จนถึงพื้นที่บุ่งทามน้ำขัง

มีพิธีกรรมกล่อมเกลาให้เคารพธรรมชาติที่ทำกินในทุกขั้นตอน ตั้งแต่ต้นฤดูกาลจนถึงเก็บเกี่ยว คนในชุมชนเมื่อครั้งอดีตจึงมีจิตใจดีงามไม่เอารัดเอาเปรียบ แม้แต่ในส่วนของการจัดการศึกษา โรงเรียนในชนบทจะให้ความสำคัญต่อวิถีชุมชน เมื่อถึงช่วงดำนาเกี่ยวข้าว โรงเรียนจะหยุดเรียนเพื่อให้นักเรียนได้ช่วยพ่อแม่ทำนาเกี่ยวข้าวให้ทันตามฤดูกาล ลูกหลานในชุมชนจึงมีความผูกพันกับไร่นา สังคมการผลิตดั้งเดิมจึงมีความอยู่เย็นเป็นสุข มีฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ คงความหลากหลายทางพันธุกรรม โดยเฉพาะความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน

วิถีการผลิตของชุมชนไทยได้เริ่มเปลี่ยนแปลงเมื่อรัฐมีทิศทางการพัฒนาประเทศให้เป็นผู้ส่งออกข้าวรายใหญ่ของโลก แผนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติตั้งแต่ฉบับที่ 1 ได้เปลี่ยนวิถีการผลิตพออยู่พอกินให้เป็นระบบการผลิตเพื่อการค้า เปลี่ยนครอบครัวในชุมชนชนบทให้เป็นคนปลูกข้าวเพื่อการส่งออก โดยให้ความหวังว่าคนปลูกข้าวจะมีรายได้มากขึ้น

การปลูกข้าวเพื่อการค้าทำให้ต้องเพิ่มพื้นที่การผลิต ต้องเพิ่มผลผลิตด้วยการใส่ปุ๋ยเคมีและป้องกันการระบาดของโรคแมลงศัตรูข้าวด้วยสารเคมียาปราบศัตรูพืช ยิ่งไปกว่านั้น เพื่อให้ตรงกับความต้องการของตลาด ชาวนาต้องเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเป็นพันธุ์ส่งเสริมของหน่วยงานราชการที่ผ่านการพัฒนาพันธุ์เป็นอย่างดีให้ผลผลิตสูง ซึ่งทำให้ผลผลิตข้าวเปลือกทั้งประเทศเป็นพันธุ์เดียวกันเพื่อให้ง่ายต่อระบบการสีข้าวของโรงสีขนาดใหญ่และการส่งออกข้าวไปยังต่างประเทศ สายพันธุ์ข้าวดั้งเดิมจึงเริ่มสูญหายไปจากผืนนาในท้องถิ่นทีละน้อย

แม้ว่าประเทศไทยจะส่งออกข้าวได้มากติดอันดับของโลก แต่ครอบครัวชาวนาไม่ได้อยู่ดีกินดีดังเช่นที่คาดหวังไว้ ดินที่ใช้ประโยชน์มานานเสื่อมสภาพลง ปัจจัยการผลิตทั้งเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ยเคมีและสารเคมีปราบศัตรูพืช ต้องซื้อด้วยราคาสูงขึ้นทุกๆ ปี ในขณะที่ค่าใช้จ่ายด้านอาหารกลับเพิ่มมากขึ้น เพราะอาหารธรรมชาติ กบ เขียด กุ้ง หอย ปู ปลา แทบไม่มีให้เห็น (นันทิยา หุตานุวัตร, 2547)

ในระยะยี่สิบปีที่ผ่านมา มีหลายชุมชนท้องถิ่นทั่วประเทศได้ทบทวนและพยายามหาทางออก โดยเริ่มจากกลุ่มเล็กๆ ได้หวนกลับสู่รากฐานการพึ่งพาตนเองในระบบการผลิตเหมือนเมื่อครั้งอดีต โดยให้ความสำคัญกับพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในท้องถิ่นที่มีความแข็งแรงและหลากหลาย ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตที่เป็นอาชีพเพื่อการค้า หวนคืนสู่วิถีการผลิตที่พึ่งตน ต่อยอดภูมิถิ่นด้วยการรวบรวมคัดเลือกเมล็ดพันธุ์ศึกษา บันทึกลักษณะประจำพันธุ์ข้าวท้องถิ่นดั้งเดิม

ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงข้างต้นนี้ จังหวัดอุบลราชธานี ในปี 2549-2550 ได้เกิดโครงการข้าวปลาอาหารอีสานมั่นยืน ภายใต้แผนงานสนับสนุนความมั่นคงทางอาหาร เป็นแผนงานที่เกิดขึ้นจากการร่วมมือระหว่างมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) มูลนิธิชีววิถี สถาบันการศึกษา และเครือข่ายองค์กรชุมชนมากกว่า 18,000 ครอบครัว โดยการสนับสนุนทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) (แผนงานความมั่นคงทางอาหาร, ม.ป.ป.)

โครงการข้าวปลาอาหารอีสานมั่นยืน แรกเริ่มดำเนินการโดยนักวิชาการจากมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ต่อมาได้ปรับเปลี่ยนเป็นทีมนักพัฒนาทำงานแบบเต็มเวลาจำนวน 3 คน คือ ประวัติ ไชยกาล ผ่องฉวี จันทร์เทศ และชลิตา ศรีแก้ว ทั้งสามคนเป็นนักพัฒนาที่มีความรู้และประสบการณ์งานพัฒนาชนบท มีความสนใจเรื่องข้าวพื้นบ้านแต่ไม่ได้มีความรู้ในข้าวพื้นบ้านมากนัก ทีมนักพัฒนากลุ่มนี้ได้ทำงานอย่างเข้มข้นในช่วงปี 2550-2555 เป็นแกนหลักขับเคลื่อนงาน มีสำนักงานประจำอยู่ที่อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี

โครงการข้าวปลาอาหารอีสานมั่นยืน ดำเนินงานในพื้นที่ 7 ชุมชน ใน 5 อำเภอของจังหวัดอุบลราชธานี มีเป้าหมายการพัฒนาชาวนาให้เป็นแกนนำต้นแบบที่มีบทบาทการฟื้นฟูอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวพื้นบ้าน และนำไปสู่การใช้ประโยชน์จากความหลากหลายของพันธุกรรมข้าวพื้นบ้านในท้องถิ่น โดยมีกระบวนการทำงานตั้งแต่การค้นหาผู้นำ การพัฒนาผู้นำ การศึกษาดูงาน การอบรม การทดลองปฏิบัติ การเก็บข้อมูลการผลิต การปฏิบัติงานด้านตลาด

บทความนี้จึงเป็น**บทเรียนและประสบการณ์ของกระบวนการพัฒนาชาวนาของโครงการข้าวปลาอาหารอีสานมั่นยืน**ที่น่าสนใจ นับได้ว่า เป็นกระบวนการที่ไม่มีสูตรสำเร็จในการทำงานที่ตายตัว มีเพียงการวางกรอบแนวทางการทำงานคร่าวๆ แล้วจึงประเมินสรุปผลปรับเปลี่ยนไปตามความสอดคล้องเหมาะสมในแต่ละพื้นที่ เมื่อทำการสรุปจึงได้ประสบการณ์และบทเรียนของกระบวนการทำงานพัฒนาชาวนาให้เป็นแกนนำที่เป็นต้นแบบของการปลูกข้าวพื้นบ้าน ซึ่งทำให้ข้าวพื้นบ้านคืนถิ่นชุมชน

ในบทความนี้นำเสนอตอนแรกเป็นกระบวนการทำงานพัฒนาชาวนาให้เป็นแกนนำที่เป็นต้นแบบของการปลูกข้าวพื้นบ้าน ซึ่งประกอบด้วย 3 หัวข้อหลัก คือ กระบวนการค้นหาแกนนำ กระบวนการพัฒนาชาวนาแกนนำ และกระบวนการพัฒนาเครือข่าย ในตอนที่สอง เป็นบทวิเคราะห์กระบวนการพัฒนาชาวนานี้

กระบวนการค้นหาแกนนำ

เบื้องหลังความคิดในการค้นหาแกนนำของโครงการข้าวปลาอาหารอีสานมั่นยืน มี 2 ประการ คือ ประการแรก การหวังขยายผลการทำงานให้ครอบคลุมในเชิงพื้นที่ จึงกำหนดชุมชนเป้าหมายโดยพิจารณาถึงโอกาสในการขยายผลให้เชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายกระจายครอบคลุมพื้นที่ทั้งจังหวัดให้มากที่สุด ไม่กระจุกตัวอยู่ในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง จึงใช้เขตพื้นที่เป็นเกณฑ์ค้นหาชาวนาแกนนำในระยะเริ่มแรก ประการที่สอง นักพัฒนาของโครงการฯ มีความเชื่อว่าพันธุ์ข้าวพื้นบ้านแต่ละพันธุ์อาจจะมีความเหมาะสมของพื้นที่ปลูกที่แตกต่างกัน จากเบื้องหลังความคิดทั้งสองประการข้างต้นนั้น จึงมีเกณฑ์การคัดเลือกพื้นที่งานและการค้นหาแกนนำ ดังนี้

2.1 การคัดเลือกพื้นที่งาน

โครงการฯ ได้ใช้เกณฑ์เชิงพื้นที่ 3 ลักษณะเพื่อคัดเลือกพื้นที่งานคือ 1) พื้นที่เชิงนิเวศ 2) พื้นที่ตามลักษณะที่ตั้งของเขตจังหวัด 3) พื้นที่เครือข่ายการทำงานที่มีอยู่เดิม จากเกณฑ์เชิงพื้นที่ดังกล่าวนี้ทำให้เลือกพื้นที่ดำเนินงานได้ 4 ลักษณะ ได้แก่

- พื้นที่สูง มีพื้นที่ต้นน้ำ พื้นที่สูงเชิงเขาที่มีน้ำน้อย คือ บ้านชาด บ้านนาคอ ตำบลหนามแท่ง อำเภอศรีเมืองใหม่ และศูนย์พัฒนาพื้นที่ชายแดนบ้านค้อ อำเภอน้ำยืน

• พื้นที่ดอน/โคกที่ปรับเปลี่ยนเป็นที่นาปลูกข้าว มีน้ำน้อยหรือเก็บกักน้ำไว้ไม่ได้นาน คือ บ้านราษฎร์เจริญ ตำบลอ่างศิลา อำเภอพิบูลมังสาหาร

• พื้นที่ลุ่มน้ำขัง เป็นพื้นที่ทำนาปลูกข้าวส่วนใหญ่ คือบ้านหนองพรานคาน บ้านท่าช้าง ตำบลท่าช้าง อำเภอสว่างวีระวงศ์ และบ้านบุ่ง ตำบลโนนกาเล็น อำเภอสำโรง

• พื้นที่ลุ่มต่ำ เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ ที่ดอนในฤดูฝนใช้ปลูกข้าวได้ ในฤดูแล้งน้ำลดลง แหล่งที่ยังพอมีน้ำเหมาะสำหรับปลูกข้าว คือ พื้นที่บุ่งทาม

2.2 การค้นหาชาวนาแกนนำ

เมื่อกำหนดพื้นที่ดำเนินงานได้แล้ว กระบวนการต่อไป คือ การค้นหาชาวนาที่มีความสามารถในการเป็นแกนนำ เหตุที่ต้องค้นหาแกนนำที่มีความสามารถก่อนดำเนินการใดๆ เพราะในหลักการพัฒนาชนบท การค้นหาผู้นำตัวจริงให้พบเป็นเรื่องที่ยากที่สุด เพราะผู้นำตัวจริงมักจะไม่เปิดเผยตัวเองง่ายนัก และอาจจะปรากฏตัวเมื่อมีเหตุการณ์สำคัญๆ เกิดขึ้น สำหรับโครงการนี้ วิธีการค้นหาแกนนำ มี 4 วิธี ซึ่งพยายามกรองให้พบผู้นำตัวจริง ในที่นี้ ผู้นำที่ต้องการ คือ ผู้นำที่สนใจเรื่องการปลูกข้าวอย่างจริงจัง ไม่ใช่ชาวนาที่หว่านข้าวแล้วไปรับจ้าง แต่ต้องการชาวนามืออาชีพที่ทำนาอย่างใส่ใจ ถือได้ว่าเป็นชาวนาที่ทำนาเป็นวิถีชีวิต ดังนั้น การค้นให้พบผู้นำชาวนามืออาชีพจึงไม่ใช่เรื่องง่ายนัก โดยมีวิธีการค้นหาชาวนาแกนนำ 4 วิธี ได้แก่

2.2.1 **วิธีค้นหาด้วยการสำรวจในพื้นที่** วิธีนี้คือการที่นักพัฒนาของโครงการฯ เดินทางเข้าไปในพื้นที่เป้าหมายเพื่อสำรวจเก็บข้อมูลในเบื้องต้น โดยเดินทางด้วยรถมอเตอร์ไซต์ เมื่อพบผู้คนก็จอดรถเข้าไปพูดคุยถึงการดำเนินชีวิตและพบปะพูดคุยกับชาวนาในพื้นที่เพื่อค้นหาแกนนำ

พื้นที่แรกที่เริ่มด้วยวิธีนี้คือพื้นที่บุ่งทามริมแม่น้ำมูนเขตรอยต่อระหว่างตำบลบุ่งมะแลงและตำบลท่าช้าง อำเภอสว่างวีระวงศ์ เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำตอนปลายของลุ่มน้ำมูนที่เป็นแหล่งอาหารสำคัญ ในพื้นที่บุ่งทามนี้ ได้พบปะผู้คนหลากหลาย และแกนนำที่ค้นพบในพื้นที่นี้ คือ นายแดง หาทวี รวมถึงนายอินทร์ นายเคน ที่ทำนาจับปลาในบุ่งทามแห่งนี้

2.2.2 **วิธีค้นหาจากการเข้าร่วมประชุมสัมมนา** ในแต่ละปีนักพัฒนาของโครงการฯ ได้รับเชิญให้ร่วมเวทีเสวนาหรือเป็นวิทยากรในการประชุมสัมมนาของหน่วยงาน องค์กรต่างๆ ในจังหวัด เช่น หน่วยงานพัฒนาชุมชน ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัด เป็นต้น หลังเสร็จสิ้นการเสวนา จะมีผู้รับฟังเข้ามาซักถามและประสานให้เดินทางเข้าไปในพื้นที่ เพื่อให้จัดประชุมให้ข้อมูลในกลุ่มงานของตนได้ทราบด้วย แกนนำลักษณะนี้จะเป็นผู้นำชุมชน เช่น นายนิยม เจริญ ผู้ใหญ่บ้านนาเยีย อำเภอนาเยีย นางทองมวย มีสง่า ผู้นำสตรีชุมชนบ้านบุ่ง อำเภอสำโรง เป็นต้น

2.2.3 **วิธีค้นหาจากการจัดประชุมในชุมชน** โครงการฯ จัดประชุมชาวนาในชุมชนเป้าหมาย พบว่า ในแต่ละครั้งจะค้นพบชาวนาที่ให้ความสนใจมากกว่าการเพียงเข้ามาร่วมรับฟังการประชุมที่ผู้ใหญ่บ้านนัดหมาย ชาวนาที่มีความสนใจนี้จะเป็นชาวนาที่มีพื้นฐานด้านเกษตรอินทรีย์มาก่อนบ้าง และมีความสนใจงานด้านการอนุรักษ์พันธุกรรมบ้าง แกนนำในลักษณะนี้พบที่บ้านหนองพรานคาน มีพ่อไพบูลย์ ภาระวงศ์ พ่อสี ทอนไสระ แกนนำรุ่นแรกของโครงการฯ

การประเมินชาวนาผู้ที่สามารถจะพัฒนาเป็นแกนนำในเบื้องต้นนั้น เราจะสังเกตเห็นความสนใจในการรับฟัง จะมีซักถามบ้างไม่มากแต่จะตรงประเด็น หากมีเอกสารก็สนใจและนำกลับบ้าน ส่วนใหญ่จะอยู่ร่วมประชุมจนเสร็จสิ้น และจะหาโอกาสเข้ามาพูดคุยซักถามข้อมูลที่ตนเองยังไม่เข้าใจ และดูเป็นคนอาการเอางาน มีลักษณะเป็นผู้นำโดยธรรมชาติ

2.2.4 **วิธีค้นหาจากการคัดเลือกแกนนำที่มีอยู่เดิมแล้ว**ในจังหวัดอุบลราชธานี มีกลุ่มในชุมชนที่ทำงานด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ด้านป่าชุมชน และลุ่มน้ำอยู่เดิมแล้ว ซึ่งในกลุ่มเหล่านี้ มีแกนนำชุมชนที่มีความพร้อมในการเป็นผู้นำ โครงการฯ จึงได้เลือกที่จะร่วมงานกับแกนนำที่มาจากฐานงานด้านการอนุรักษ์ คือ นายอภิรมย์ ธยาธรรม เครือข่ายลุ่มน้ำมูน บ้านท่าช้าง นายกลาง จันทร์สอน เครือข่ายลุ่มน้ำมูนบ้านฮ่องอ้อ ตำบลท่าช้าง อำเภอสว่างวีระวงศ์ นายพงษ์พยัคฆ์ ภูธา เครือข่ายลุ่มน้ำชี บ้านท่าศาลา ตำบลชีทวน อำเภอเขื่องใน นางอรทัย โพธิ์พา เครือข่ายป่าชุมชนบ้านนาคำ ตำบลคอนสาย อำเภอตระการพืชผล และนายคำพวง ทัดเทียม เครือข่ายควายวัว อำเภอสำโรง

จากการค้นหาผู้นำทั้ง 4 วิธีนี้ ทำให้โครงการข้าวปลาอาหารอีสานมั่นยืน มีแกนนำที่มีคุณลักษณะในเรื่องการฟื้นฟูพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ซึ่งสามารถประมวลได้ดังนี้

• แกนนำที่เป็นผู้นำชุมชน เป็นแกนนำที่มีความเป็นผู้นำของชุมชนนั้นอยู่แล้ว โดยมักมีตำแหน่งที่เป็นทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำสตรีชุมชน

• แกนนำชุมชนที่เป็นผู้นำของกลุ่มหรือเครือข่ายฐานงานด้านการอนุรักษ์

• แกนนำที่เป็นชาวนามีพื้นฐานด้านเกษตรอินทรีย์ และมีความสนใจงานด้านการอนุรักษ์พันธุกรรมอยู่แล้ว

• แกนนำที่เป็นชาวนา ซึ่งมีทัศนะในการทำนาแบบการอนุรักษ์พันธุกรรมแต่ยังไม่ได้มีความรู้ในเรื่องนี้

จากกระบวนการค้นหาแกนนำในปีแรกๆ โครงการฯ มีแกนนำในแต่ละพื้นที่รวม 12 คน เป็นชาย 10 คน และเป็นหญิง 2 คน ซึ่งแกนนำเหล่านี้สามารถขับเคลื่อนงานในพื้นที่ของตน

กระบวนการพัฒนาชาวนาแกนนำ

เมื่อค้นพบชาวนากลุ่มเป้าหมายที่จะพัฒนาให้มีบทบาทสำคัญในการเปลี่ยนแปลงแล้ว โครงการข้าวปลาอาหารฯ ได้คิดค้นกระบวนการพัฒนาแกนนำ ซึ่งสามารถสรุปเป็น 6 ขั้นตอน ทั้งนี้ในทางปฏิบัติแล้วมิได้กระทำเป็นลำดับ แต่ดำเนินการตามความเหมาะสม และบางวิธีการกระทำไปพร้อมๆ กัน ดังนี้

1. **การสร้างความมั่นใจให้แก่กลุ่มเป้าหมาย** การสร้างความมั่นใจให้กับแกนนำชาวนาในพื้นที่ โดยระบุว่า จะเป็นงานที่กระทำต่อเนื่องเพื่อให้ชุมชนและแกนนำมั่นใจว่ามีการดำเนินจริงจากโครงการฯ โครงการฯ จึงจัดประชุมในตอนเริ่มต้นการทำงาน คือ มีการชี้แจงถึงวัตถุประสงค์ การปรึกษาหารือร่วมกับแกนนำชาวนาถึงขั้นตอนการทำงานร่วมกัน กิจกรรมที่จะทำร่วมกัน รวมถึงระยะเวลาและการสนับสนุนจากโครงการฯ

การสร้างความมั่นใจให้แก่แกนนำชาวนาที่สำคัญที่สุด คือ นักพัฒนาของโครงการฯ เดินทางเข้าชุมชนเยี่ยมเยือนชาวนากลุ่มเป้าหมายเป็นประจำมิได้ขาด ทั้งยังสร้างความสนิทสนมกับชาวนา และนักพัฒนาปฏิบัติตัวเหมือนดังลูกหลานพี่น้องของเขา ทำให้แกนนำชาวนามีความมั่นใจในตัวโครงการฯ

2 **การศึกษาดูงานและเข้าร่วมอบรมสัมมนาเพื่อเปิดพื้นที่ทางความคิด** นักพัฒนาของโครงการฯ นำแกนนำชาวนาจากพื้นที่เป้าหมายไปศึกษาดูงานและเข้าร่วมการอบรมในพื้นที่ที่ดำเนินการด้านการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากข้าวพันธุ์พื้นบ้านหลายแห่ง เช่น การศึกษาดูงานและการเข้ารับการอบรมที่มูลนิธิข้าวขวัญ จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นต้น

งานสัมมนาที่สำคัญซึ่งแกนนำชาวนาของโครงการข้าวปลาอาหารอีสานมั่นยืนได้เข้าร่วมเป็นประจำทุกครั้งที่มีการจัดงาน คืองานพันธุกรรมข้าวพื้นบ้าน ซึ่งจัดโดยเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน และหน่วยงานอื่นๆ อีกหลายหน่วยงาน ในแต่ละครั้งที่จัดงาน เช่นในปี 2554 มีชาวนาซึ่งเป็นสมาชิกเครือข่ายเรื่องพันธุกรรมข้าวจากจังหวัดต่างๆ ในภาคอีสาน ได้แก่ มหาสารคาม ยโสธร กาฬสินธุ์ สุรินทร์ ฯลฯ เข้าร่วมงานประมาณ 200-300 คน

การเข้าร่วมงานสัมมนาพันธุกรรมข้าวพื้นบ้านของแกนนำชาวนาของโครงการข้าวปลาอาหารฯ ถือได้ว่า เป็นกิจกรรมหลักเพื่อให้ชาวนามีโอกาสได้รู้เห็นว่ายังมีชาวนาในที่ต่างๆ หลายร้อยคนที่กำลังทำงานด้านการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ข้าวพื้นบ้านที่มีความหลากหลายกันอย่างจริงจัง ซึ่งจะช่วยให้แกนนำของโครงการข้าวปลาอาหารมีความมั่นใจในการหันกลับไปปลูกข้าวพื้นบ้าน

3. **การเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงด้วยแปลงศึกษาข้าวพื้นบ้าน** การสร้างแปลงศึกษาข้าวพื้นบ้านเป็นการเปิดพื้นที่การเรียนรู้เรื่องข้าวพื้นบ้านอินทรีย์ให้แก่ชาวนา โดยแปลงศึกษาแปลงแรกทำขึ้นในปี 2550 ที่แปลงนาพ่อไพบูลย์ ภาระวงศ์ ชาวนาบ้านหนองพรานคาน ตำบลท่าช้าง อำเภอสว่างวีระวงศ์ เหตุที่เลือกแปลงนาพ่อไพบูลย์ ภาระวงศ์ เป็นแปลงศึกษาแปลงแรกเพราะทำเลที่ตั้งนาเหมาะสม 2 ประการ คือ ประการแรก ที่นาพ่อไพบูลย์อยู่ใกล้หมู่บ้าน/ชุมชน ทำให้สะดวกในการมาศึกษาแปลงข้าว ประการที่สอง เป็นแปลงที่อยู่ระหว่างกลางของแกนนำและสมาชิกอีก 3 หมู่บ้าน ทำให้แปลงนาพ่อไพบูลย์ ภาระวงศ์ เป็นศูนย์กลางของการศึกษาข้าวพื้นบ้านในเขตตำบลท่าช้าง

แปลงนาศึกษาข้าวพื้นบ้านของชาวนาแปลงแรกจึงเริ่มต้นด้วยแกนนำและสมาชิกจำนวน 8 คน คือ ชาวนาชื่อ กลาง จันทร์สอน จากชุมชนริมฝั่งแม่น้ำมูนบ้านฮ่องอ้อ อภิรมย์ ธยาธรรม จากบ้านท่าช้าง พ่อแดง หาทวี จากทามบุ่งชี พ่อบรรหาร กำลังเขียว จากบ้านบุ่งมะแลง และอีก 4 ครอบครัวในบ้านหนองพรานคาน นำโดยพ่อสี ทอนไสระ และพ่อไพบูลย์เจ้าของแปลงนา

แปลงปลูกข้าวพื้นบ้านแปลงแรกเป็นเสมือนแปลงลองผิดลองถูกทั้งชาวนาและนักพัฒนาเองต่างก็มีความสงสัยใคร่รู้เช่นเดียวกันว่า การทำแปลงนาครั้งนี้จะประสบผลสำเร็จหรือไม่ เพราะการทำนาครั้งนี้มีความแตกต่างจากการทำนาทั่วไปถึง 3 ประการ คือ

ประการแรก ใช้พันธุ์ข้าวพื้นบ้านจำนวน 63 สายพันธุ์ ซึ่งไม่ใช่พันธุ์ที่ปลูกโดยทั่วไป โดยนักพัฒนารวบรวมมาจากแหล่งต่างๆ เช่น พันธุ์ข้าวพื้นบ้านได้มาจากชาวนาในจังหวัดอื่นๆ พันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่ชาวนาในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานียังใช้ปลูก พันธุ์ข้าวพื้นบ้านจากธนาคารเชื้อพันธุ์พืช สำนักวิจัยพัฒนาเทคโนโลยีชีวภาพ กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เป็นต้น พันธุ์ข้าวพื้นบ้านเหล่านี้กลับกลายเป็นของใหม่ที่ชาวนาสนใจใคร่รู้เรื่องราวของพันธุ์ข้าว

ประการที่สอง เป็นการทำนาในระบบเกษตรอินทรีย์ที่ไม่ใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดศัตรูพืช ชาวนาใช้ปุ๋ยหมักอินทรีย์และน้ำหมักชีวภาพในการทำนาแปลงนี้

ประการที่สาม วิธีการทำนาใช้วิธีปลูกที่เรียกตามชาวนาว่าปลูกแบบข้าวต้นเดียว หรือการปลูกข้าวระบบประณีต (System of Rice Intensification:SRI) ซึ่งเป็นวิธีการปลูกข้าวแบบนาดำโดยใช้ต้นกล้าเพียงต้นเดียวที่มีอายุประมาณ 15 — 20 วัน

เมื่อวันเริ่มต้นการทำนาแปลงศึกษา ความรู้เกี่ยวกับเมล็ดพันธุ์ข้าวพื้นบ้านซึ่งแกนนำชาวนาได้ไปเข้ารับการอบรมศึกษาดูงานมาแล้ว (หัวข้อ 2) ได้นำมาใช้อย่างเต็มที่ แกนนำชาวนา 8 คน ร่วมกับนักพัฒนาต่างช่วยกันขะมักเขม้นแกะเม็ดข้าวลงเพาะในกระถางและถาดหลุมสีดำที่ใช้เพาะพันธุ์ผัก ใช้ดินและแกลบดำเป็นวัสดุเพาะ ด้วยเกรงว่าถ้าใช้วัสดุอย่างเดียวอาจจะไม่เกิดทั้งหมด รดน้ำใช้ตาข่ายล้อมรอบแล้วรอลุ้นผลในวันต่อๆ มา

ในช่วงรอข้าวงอก แกนนำชาวนาทั้ง 8 คน ได้ร่วมเรียนรู้ทำปุ๋ยชีวภาพสูตรต่างๆ หารือพูดคุยการเตรียมการอย่างกระตือรือร้น และบางคนมาดูข้าวที่เพาะเกือบทุกวัน จนต้องตั้งสมมติฐานว่าแปลงปลูกข้าวหลายสายพันธุ์เป็นที่ดึงดูดให้เกิดความสนใจที่จะเรียนรู้ พบปะพูดคุย เป็นพื้นที่กลางที่จะเป็นเครื่องมือที่ดีในการสร้างการเปลี่ยนแปลงให้เกิดแก่แกนนำชาวนาในอนาคต

ข้าวพื้นบ้านแต่ละสายพันธุ์งอกงามเกินกว่าคาดหวังไว้ การออกแบบเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้จึงได้ติดตามมา ซึ่งนักพัฒนาของโครงการฯ พบว่า การเก็บข้อมูลลักษณะประจำพันธุ์ข้าวอาจเป็นเรื่องธรรมดาของนักวิชาการที่ศึกษาเรื่องข้าว แต่กลับเป็นเรื่องแปลกใหม่สำหรับชาวนา การจัดการน้ำ หญ้า วัชพืช ระยะถี่ห่างของกอในแต่ละสายพันธุ์ การเฝ้าสังเกตและดูภาพที่บันทึกไว้หลังกิจกรรม กลายเป็นหัวข้อพูดคุยศึกษาทำความเข้าใจต่อยอดความรู้เดิมของชาวนา สำคัญยิ่ง คือ **นักพัฒนาของโครงการฯ ได้พบเห็นการเรียนรู้ที่เป็นธรรมชาติของชาวนาที่ผ่านการปลูกข้าวมาเกินครึ่งชีวิต ทำให้นักพัฒนาได้พบแนวทางวิธีการในการพัฒนาคนปลูกข้าวให้เป็นแกนนำชาวนาที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง**

แม้ข้าวไม่แตกกอมากนัก และมีหญ้าขึ้นทั้งแปลงเพราะขาดน้ำต้องลงแรงถอนหญ้า แต่รวงข้าวในแต่ละพันธุ์มีเมล็ดเต่งสมบูรณ์ หลังจากเก็บเกี่ยวด้วยแรงคน ผลผลิตข้าวในแปลงแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ส่วนหนึ่ง สมาชิกกลุ่มนำไปทดลองปลูกในนาของตนเอง รวมทั้งมีคนในชุมชนที่แวะเวียนเข้ามาเยี่ยมชมและขอเป็นพันธุ์ข้าวไปปลูก อีกส่วนหนึ่งโครงการฯ เก็บไว้ พันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่เหลือนำไปเป็นพันธุ์ข้าวปลูกในแปลงศึกษาในหมู่บ้านอื่นๆต่อไป จากบทเรียนการทำแปลงปลูกข้าวพื้นบ้านเพื่อการเรียนรู้ของพ่อไพบูลย์ บ้านหนองพรานคาน แปลงศึกษาข้าวพื้นบ้านของแกนนำชาวนาในชุมชนอื่นๆ ก็เกิดขึ้นตามมา

แปลงศึกษาข้าวพื้นบ้านในทามบุ่งมะแลง

4. **การประจักษ์จริงด้วยข้อมูลการเปลี่ยนแปลงที่เป็นดัชนีชี้วัดการพึ่งพาตนเองของชาวนา** เมื่อนักพัฒนาของโครงการฯ ตั้งคำถามกับแกนนำชาวนาแต่ละคนในต่างกรรมต่างวาระถึงการปลูกข้าวพื้นบ้าน คำตอบที่มักจะได้รับไปในทำนองเดียวกัน 2 ประเด็น คือ ประเด็นผลผลิตข้าวพื้นบ้าน คำตอบของแกนนำชาวนามักจะระบุว่า ปีสองปีแรกลดลงมากเมื่อเปรียบเทียบกับผลผลิตข้าวทั่วไปที่ปลูกในระบบเกษตรเคมี แต่ผลผลิตปีต่อๆ มา เพิ่มสูงขึ้น ข้าวรวงใหญ่ มีน้ำหนักดี และประเด็นสำคัญของการทำนาด้วยวิธีแบบนี้ ประหยัดและลดต้นทุนได้มาก ทั้งไม่เหนื่อยและไม่เสียเวลามากด้วย

เมื่อถามต่อว่าประหยัดและลดต้นทุนอย่างไร ทำนาไม่เหนื่อยไม่เสียเวลาคืออะไร คำตอบที่ได้คือ “ประหยัด” เพราะไม่ต้องเสียเงินซื้อปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดศัตรูพืช และพันธุ์ข้าวปลูก แต่ต้องขยันขึ้นในการหาใบไม้ เศษผักผลไม้ มาทำเป็นปุ๋ยหมักอินทรีย์ ปุ๋ยน้ำหมักชีวภาพ มีค่าใช้จ่ายเพียงวัสดุกากน้ำตาลหรือน้ำตาลทรายแต่ใช้ไม่มาก

“ไม่เหนื่อยและไม่เสียเวลามาก” คือ ไม่ต้องตกกล้าจำนวนมากเมื่อดำนาข้าวต้นเดียว ใช้เวลาถอนกล้าไม่นาน แต่เดิมการดำนาแต่ละวันต้องใช้กล้าเป็นร้อยมัดถึงจะเพียงพอ ในวันที่ดำนา ช่วงประมาณบ่ายสามโมง ต้องแบ่งคนไปถอนกล้าแล้วถอนกล้าอีกจนเหนื่อยมืดค่ำกว่าจะพอใช้ แต่ตอนนี้ ใช้จำนวนต้นกล้าลดลงเหลือเพียงสามสิบมัดก็พอแล้ว ใช้เวลาถอนต้นกล้าไม่นาน โดยเฉพาะเมื่อดำนาด้วยวิธีข้าวต้นเดียวจนชำนาญ จะดำนาได้เร็วกว่าดำทีละหลายต้นต่อกอ

แต่ผลเช่นนี้ต้องมีข้อมูลตัวเลขเป็นที่ประจักษ์ นักพัฒนาของโครงการฯ จึงหารือกับแกนนำชาวนาว่าการเก็บข้อมูลเป็นเรื่องสำคัญ ควรจะเก็บข้อมูลและนำเสนอกันในที่ประชุมประจำปีของสมาชิกทั้งหมด ซึ่งมี 70-80 คน ของโครงการฯ

แปลงศึกษาข้าวพื้นบ้านชุมชนนาคำ อ.ตระการพืชผล

แปลงศึกษาข้าวพื้นบ้านชุมชนนาเยีย อ.นาเยีย

แบบเก็บข้อมูลจึงถูกออกแบบขึ้นและนำมาใช้เมื่อสิ้นสุดการเก็บเกี่ยว ตารางข้อมูลมีรายละเอียดค่าใช้จ่ายทั้งหมดและแยกย่อยในแต่ละหมวดหมู่รายการ ค่าเช่าที่ดิน (หากมี) ค่าเตรียมการแปลง ค่าปุ๋ย ค่ายา ค่าเมล็ดพันธุ์ ค่าการจัดการน้ำ ค่าเก็บเกี่ยว ขน ข้อมูลในแต่ละชุมชนใช้เวลามาก บางคนกลับไปเอาสมุดบันทึกที่จดไว้กลับมาดูช่วงท้ายร่วมกันศึกษาว่า มีค่าใช้จ่ายคิดเฉลี่ยต่อไร่เท่าไร ใครลงทุนมากน้อย ในแต่ละไร่เฉลี่ยได้ผลผลิตเท่าใด

ผลสรุปข้อมูลทุกคน มีค่าใช้จ่ายต้นทุนการทำนาลดลง มีผลผลิตสูงขึ้นในทุกปี สิ่งที่ได้มากกว่านั้น คือ มีไส้เดือน กบ เขียด กุ้ง หอย ปู ปลา อาหารเข้ามาอยู่อาศัยในแปลงนามากขึ้น สารเคมีลดน้อยลง ดินนุ่มไม่แน่นแข็งเหมือนเดิม รู้วิธีทำปุ๋ย/ยาไล่แมลงใช้เอง

ข้อมูลการเปลี่ยนแปลงจากพื้นที่ต่างๆ ได้ถูกนำเสนอในการประชุมใหญ่ในทุกปี ตัวเลขต้นทุนที่ลดลงและผลผลิตที่ค่อยๆ เพิ่มขึ้นในแต่ละปี เป็นข้อมูลยืนยันได้ชัดเจนว่า ปลูกข้าวพื้นบ้านต้นเดียวไม่ใช้สารเคมีดีด้วยเหตุผลใด

5. **การพัฒนาเป็นผู้สอนทำแปลงเรียนรู้เรื่องข้าวพื้นบ้าน** หลังเก็บเกี่ยวแบ่งปันพันธุ์ข้าวในแปลงศึกษาแปลงแรก นักพัฒนาของโครงการฯ พบว่า แกนนำและสมาชิกมีความกระตือรือร้นในการเรียนรู้และเก็บเกี่ยวประสบการณ์ที่มาทำงานร่วมกันในแปลงศึกษานี้ มีบรรยากาศเป็นกันเอง มีหัวข้อพูดคุยถกเถียงถึงพันธุ์ข้าวที่แต่ละคนสนใจ ข้อเด่นข้อด้อยในแต่ละสายพันธุ์ ความชอบ/ไม่ชอบสายพันธุ์ไหนเพราะอะไร ทุกคนก้าวข้ามความสงสัยว่าปลูกข้าวด้วยวิธีต้นเดียวไม่ใส่ปุ๋ยเคมีจะได้ผลหรือไม่ เพียงแต่ไม่แน่ใจว่าพันธุ์ข้าวนั้นๆ จะเหมาะกับนาของตนเองหรือไม่ บางคนเช่นพ่อสี ทอนไสระ บ้านหนองพรานคาน ตัดสินใจว่าจะดำนาด้วยวิธีข้าวต้นเดียวทั่วทั้งผืนนา 7 ไร่

จากการประชุมสรุปผลแปลงศึกษาพันธุ์ข้าวพื้นบ้านแปลงแรกที่บ้านหนองพรานคาน ในปีที่ 2 ของโครงการฯ (ประมาณปี 2551) ทั้งแกนนำชาวนาและนักพัฒนาต่างเห็นร่วมกันและมีมติให้ขยายการทำแปลงศึกษาไปยังแกนนำชาวนาและสมาชิกในพื้นที่อื่นๆของโครงการข้าวปลาอาหารฯ โดยแกนนำชาวนาที่มีประสบการณ์ในแปลงแรกเป็นผู้ไปแนะนำและถ่ายทอดประสบการณ์ของตน แกนนำชาวนาทุกคนดูจริงจังแฝงด้วยความกระตือรือร้น

ในปีต่อๆ มา แปลงศึกษาข้าวพื้นบ้านก็เกิดขึ้นในหลายชุมชน ควบคู่ไปกับการพัฒนาชาวนารุ่นแรกๆ ที่สั่งสมประสบการณ์ในการแนะนำถ่ายทอดความรู้การปลูกข้าวพื้นบ้านด้วยระบบอินทรีย์ และพอกพูนทักษะความรู้ในการปลูกข้าวพื้นบ้านด้วยวิธีอินทรีย์ชีวภาพ แกนนำหลายคนสนใจจริงจังในการพัฒนาตนเองจนมีความชำนาญมากยิ่งขึ้นในกระบวนการผลิตข้าวพื้นบ้านอินทรีย์ ทั้งเริ่มมีบทบาทในการกระจายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านให้แก่คนในชุมชนของตนและผู้สนใจ กลายเป็นแหล่งเรียนรู้การทำนาปลูกข้าวพื้นบ้านในระบบเกษตรอินทรีย์ด้วยวิธีการปลูกแบบประณีต-ข้าวต้นเดียว

สอนปลูกข้าวต้นเดียวในโรงเรียนหนองบัวฮีวิทยาคม อำเภอพิบูลมังสาหาร

6. **การลงลึกชีวิตครอบครัวของแกนนำและสมาชิก** นักพัฒนาของโครงการฯ ให้ความสำคัญกับชีวิตครอบครัวชาวนาที่ร่วมดำเนินงาน เพราะการรื้อฟื้นการปลูกข้าวพื้นบ้านในระบบเกษตรอินทรีย์มีความหมายต่อจิตใจของชาวนา ซึ่งมิใช่เป็นเพียงเทคนิควิธีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านแต่สะท้อนถึงแนวคิดการพึ่งตนเองของชาวนา นักพัฒนาจึงพูดคุยลงลึกถึงสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนาเหมือนดังเป็นเครือญาติ รับรู้และหารือร่วมกันในการแก้ไขหากมีปัญหาในครอบครัวชาวนา ส่วนใหญ่จะเป็นปัญหาลูกๆ ไปทำงานในเมืองใหญ่และปัญหาหนี้สินครัวเรือน

ไม่ใช่เพียงความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นระหว่างชาวนาและนักพัฒนาเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาที่ไม่เคยไปมาหาสู่กันมาก่อน แต่เมื่อมาร่วมงานกันในโครงการข้าวปลาอาหารฯ นี้ ตั้งแต่ปี 2550 จนถึงปี 2555 เป็นเวลา 6 ปี ที่เริ่มจากแปลงศึกษาบ้านหนองพรานคานสู่แปลงบ้านบุ่งมะแลงสู่นาทามบุ่งชี บ้านสุขสมบูรณ์ บ้านบุ่ง บ้านนาคำ บ้านนาเยีย บ้านราษฎร์เจริญฯลฯ ต่างพื้นที่ต่างอำเภอ แกนนำชาวนาและสมาชิกได้ทำงานร่วมกันจนคุ้นเคย มีการไปมาหาสู่กันดุจเป็นเครือญาติ มีของฝากและช่วยเหลือกันยามขาดเกิน ได้พันธุ์ข้าว พันธุ์ผักก็ฝากหากัน โดยมีเป้าหมายเดียวกัน คือ “ปลูกข้าวพื้นบ้าน กินอาหารท้องถิ่น”

นับได้ว่า โครงการข้าวปลาอาหารฯ ได้สร้างและพัฒนาแกนนำชาวนาและสมาชิกให้กลายเป็นกลุ่มคนที่คิดเหมือนกัน ทำเหมือนกันอยู่หลายหมู่บ้านในหลายอำเภอ ที่ “คุ้นกันจนแก่น” และเมื่อชุมชนใดมีงานบุญ แกนนำชาวนาในพื้นที่อื่นๆ ก็จะเดินทางมาช่วยเตรียมงานช่วยสมทบทั้งข้าวปลาอาหาร และแรงงานจนเสร็จงานบุญ จึงกลายเป็นเครือข่ายของชาวนาผู้ปลูกข้าวพื้นบ้านที่เป็นตามธรรมชาติของคนอีสาน เครือข่ายความสัมพันธ์ฉันท์พี่น้องของแกนนำชาวนาและสมาชิกนั้นเป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือเป้าหมายของโครงการฯ ที่ตั้งไว้ แต่เป็นสิ่งที่มีคุณค่าอย่างยิ่ง

กระบวนการพัฒนาเครือข่าย

นอกจากงานของโครงการฯ ที่สร้างความสัมพันธ์และพัฒนาส่วนบุคคลและกลุ่มย่อยๆ ดังในหัวข้อข้างต้นนั้น โครงการข้าวปลาอาหารฯ ยังได้ตั้งวัตถุประสงค์ที่จะพัฒนาให้เป็นเครือข่ายชาวนาผู้ปลูกข้าวพื้นบ้าน โดยโครงการฯ ใช้กิจกรรม 3 ประเภท ได้แก่

1. **การประชุม-เวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้** การประชุมเป็นอีกวิธีการหนึ่งที่ช่วยพัฒนาแกนนำชาวนาและสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาในพื้นที่งานของโครงการฯ ซึ่งโครงการข้าวปลาอาหารฯ ได้จัดเวทีประชุมเพื่อการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ 3 ระดับ ได้แก่

1.1 **ประชุมสรุปผลแปลงศึกษาข้าวพื้นบ้าน** หลังฤดูเก็บเกี่ยวผลผลิตข้าวและก่อนจะถึงการประชุมเครือข่ายประจำปี นักพัฒนาของโครงการฯ ได้จัดประชุมสรุปผลแปลงศึกษาของแต่ละชุมชน โดยแกนนำชาวนาของแต่ละแห่งเป็นตัวหลักในการประชุม มีหัวข้อพูดคุย ได้แก่ คุณสมบัติข้าวในแต่ละสายพันธุ์ในแปลงศึกษา โดยใช้ข้อมูลของ “แบบบันทึกข้อมูลลักษณะประจำพันธุ์” ที่ชาวนาช่วยกันเก็บข้อมูล มีการให้คะแนนในแต่ละด้าน เช่น การแตกกอ ความต้านทานโรคแมลง รวงใหญ่เล็ก เมล็ดจับถี่ห่าง ปริมาณผลผลิตมากน้อย เป็นต้น

นอกจากนั้น ในที่ประชุมยังได้พูดคุยถึงปัญหาอุปสรรคในการทำแปลงศึกษาที่ผ่านมา ข้อสรุปและข้อเสนอแนะ แผนการผลิตในปีต่อไป การสรุปข้อมูลการเปลี่ยนแปลงของครัวเรือน เมื่อเสร็จสิ้นการประชุมเรื่องการผลิตของแปลงศึกษาแล้ว นักพัฒนาของโครงการฯ ได้ให้แกนนำชาวนาเตรียมการเข้าร่วมประชุมเครือข่ายประจำปีด้วย

ประชุมสรุปผลแปลงศึกษาข้าวพื้นบ้าน

1.2 **ประชุมใหญ่เครือข่าย วันรวมญาติมิตรประจำปี** เมื่อเสร็จสิ้นฤดูเก็บเกี่ยว แกนนำชาวนาและสมาชิกในแต่ละพื้นที่จะรวมกันเหมารถเดินทางเข้าสู่สถานที่นัดหมายการประชุมประจำปี ภาพการทักทายยิ้มแย้ม การมอบสิ่งที่ตนมีทั้งอาหารที่ตากแห้ง พันธุ์ข้าวพันธุ์ผัก ผลไม้ท้องถิ่นที่หายาก ดวงตาและรอยยิ้มที่จริงใจยามที่ได้มาพบเจอกันแม้ไม่ใช่เครือญาติ ทำให้รู้สึกอบอุ่นเมื่อได้พบเห็นในแต่ละปี วงประชุมจะใหญ่ขึ้น คนมาร่วมประชุมมากขึ้น

สิ่งที่โครงการฯ จัดเตรียม คือ เนื้อหาการประชุมที่ออกแบบไว้ให้เป็นประโยชน์มากที่สุดในระยะเวลาสั้นๆ เพียงหนึ่งวันครึ่งที่ได้มาอยู่ร่วมกัน โดยเนื้อหาการประชุมในแต่ละปีมีประมาณ 5 ข้อได้แก่

- นำเสนอผลงาน เป็นการแจ้งต่อที่ประชุมถึงผลการทำงานของแกนนำในรอบหนึ่งปีที่ผ่านมา โดยผลงานประกอบด้วยมีพื้นที่ปลูกข้าวพื้นบ้านเพิ่มขึ้นเท่าไหร่ ขยายครอบครัวสมาชิกได้มากน้อยเพียงใด สามารถประสานส่วนไหนบ้างในชุมชนให้เข้ามาร่วมงาน มูลค่าทางเศรษฐกิจดีหรือไม่ ประเด็นที่มักให้ความสำคัญอันดับแรกๆ ซึ่งเหมือนเป็นการแข่งขันกันในทีว่ากลุ่มใดบ้างฟื้นฟูข้าวพื้นบ้านได้กี่สายพันธุ์ เช่น พ่อแดง หาทวี สามารถฟื้นฟูข้าวพื้นบ้านได้ถึง 60-70 สายพันธุ์ โดยทำเป็นแปลงขนาด 2X3 เมตร ปลูกข้าวเพื่อเก็บเมล็ดพันธุ์
- นำเสนอข้อมูลการเปลี่ยนแปลงในแต่ละชุมชน เป็นการนำเสนอข้อมูลต้นทุนการผลิตและผลผลิตข้าวต่อไร่ของแต่ละชุมชนและครอบครัวที่โดดเด่น เพื่อให้เกิดการเรียนรู้แลกเปลี่ยนประสบการณ์ในเวทีประชุม

- นำข้อมูลที่ควรรู้เป็นข้อมูลเกี่ยวกับทิศทางการพัฒนาของภาครัฐ นโยบายแผนงานที่เกี่ยวข้อง การทำงานขององค์กรหน่วยงานที่มีลักษณะคล้ายกัน ประสบการณ์ความสำเร็จหรือบทเรียนที่ล้มเหลว รายงานด้านสุขภาพ เป็นต้น เพื่อให้เป็นฐานข้อมูลในการวางทิศทางการทำงานของเครือข่ายฯ ในปีต่อไป
- อบรมเรียนรู้เทคนิคเพิ่มเติม ในแต่ละปีโครงการฯ จัดการเรียนรู้ฝึกอบรมในสาขาวิชาที่สมาชิกเครือข่ายยังขาดข้อมูล

ความรู้ที่จำเป็น โดยเชิญผู้ที่มีความรู้ความชำนาญมาเป็นวิทยากร ซึ่งเป็นการเพิ่มเติมความรู้ความเข้าใจให้แกนนำและสมาชิกเครือข่ายปรับประยุกต์ใช้ประโยชน์ให้ได้ผลดียิ่งขึ้น

- กำหนดทิศทางและแผนงานปีต่อไป ช่วงท้ายจะเป็นการร่วมกันแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็น และร่วมกันวางเป้าหมาย ทิศทาง แผนงานกิจกรรมร่วมกันทั้งในระดับพื้นที่และเครือข่ายในปีต่อไป

นักวิชาการคณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ให้ความรู้เรื่องดิน

1.3 **ประชุม อบรม เรียนรู้ร่วมกับเครือข่าย** นอกเหนือจากเวทีการประชุมเรียนรู้ข้างต้นแล้ว ในแต่ละปี โครงการข้าวปลาอาหารฯ ส่งต่อแกนนำชาวนาและสมาชิกไปเข้าอบรมที่มูลนิธิข้าวขวัญ จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำหน้าที่ฝึกอบรมชาวนาโดยตรง เพื่อเรียนรู้เพิ่มทักษะในกระบวนการผลิตข้าวพื้นบ้านในระบบอินทรีย์ ประสบการณ์ที่ได้เรียนรู้ร่วมกับตัวแทนจากภาคอื่นๆ ในรุ่นเดียวกันจะถูกนำมาปรับประยุกต์ใช้ในแปลงนาของตน

โครงการฯ ยังเอื้ออำนวยให้แกนนำชาวนาและสมาชิกเข้าประชุมเครือข่ายชาวนาเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสานและการประชุมเครือข่ายชาวนาเกษตรกรรมยั่งยืน ทำให้แกนนำชาวนามีโอกาสได้แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร แนวคิดมุมมอง และประสบการณ์การทำงานกับแกนนำชาวนาที่มาจากที่ต่างๆ

นอกจากนี้ แกนนำชาวนาของโครงการข้าวปลาอาหารฯ ยังได้รับการประสานให้เข้าประชุมอบรมของสถาบันการศึกษา หน่วยงานภาครัฐ เช่น ศูนย์วิจัยข้าว เพื่อรับการอบรมเรียนรู้เชิงเทคนิคที่เกี่ยวกับระบบการผลิต เป็นการเพิ่มพูนประสบการณ์ที่ดีให้กับแกนนำ สิ่งที่เป็นผลพลอยได้ คือ การรู้จักปฏิสัมพันธ์ การรับรู้ข้อมูลจากหลายทาง ทำให้ได้รับโอกาสมากกว่าชาวนาโดยทั่วไป

2. **การสร้างตลาดของชาวนา** แม้ว่าการส่งเสริมการปลูกข้าวพื้นบ้านของโครงการข้าวปลาอาหารฯ จะมุ่งรื้อฟื้นและอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นบ้าน แต่ประเด็นสำคัญที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้คือผลิตแล้วต้องขาย และยังดูเหมือนว่าตลาดเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การรื้อฟื้นการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านนั้นเป็นไปได้จริง เพราะชาวนาต้องขายผลผลิตข้าวพื้นบ้านให้แก่โรงสีทั่วไป และถูกกดราคาเนื่องจากไม่ใช่ข้าวที่ตลาดต้องการ อีกทั้งโรงสีต้องนำข้าวพื้นบ้านไปรวมกับข้าวทั่วไป ทำให้ราคาข้าวตกต่ำยิ่งขึ้น การตลาดสำหรับข้าวพื้นบ้านจึงมีความจำเป็นในการรื้อฟื้นการปลูกข้าวพื้นบ้าน ซึ่งโครงการข้าวปลาอาหารฯ ก็ตระหนักถึงเรื่องนี้ โครงการฯ จึงมอบหมายให้นักพัฒนาคนหนึ่งในทีมงานซึ่งมีพื้นความรู้ด้านการตลาดอยู่บ้างจากการศึกษาระดับปริญญาตรีเป็นตัวหลัก และได้ดำเนินการการตลาดที่น่าสนใจโดยมีประสบการณ์และบทเรียน ดังนี้

2.1 **หลักคิดการทำตลาดข้าวพื้นบ้าน** หลักคิดเรื่องตลาดข้าวพื้นบ้านมี 2 ประการ คือ ด้านผู้ผลิต สนับสนุนให้ชาวนาผู้ผลิตข้าวพื้นบ้านสามารถทำการตลาดได้ด้วยตนเอง และมุ่งจำหน่ายข้าวให้ถึงมือผู้บริโภคโดยตรง ด้านผู้บริโภค รณรงค์ผู้บริโภคในเมืองได้รู้จักแหล่งที่มาของข้าว รู้จักแปลงนาที่ปลูกข้าวให้ตนบริโภค และบริโภคอาหารที่ผลิตจากท้องถิ่นในราคาที่เป็นธรรม

โครงการฯ สนับสนุนให้ชาวนาลดต้นทุนการผลิตให้ต่ำที่สุดเท่าที่จะทำได้ ใช้ปัจจัยการผลิตที่หาได้ในท้องถิ่นตัวเองให้ได้มากที่สุด ลดค่าใช้จ่ายในการขนส่งให้มากที่สุด ด้วยหลักคิดข้างต้นนี้ จึงกำหนดตลาดข้าวพื้นบ้านเป็น 4 ระดับ คือ การผลิตและจำหน่ายเองในชุมชนก่อนเป็นเบื้องแรก เลื่อนขึ้นมาจำหน่ายในระดับอำเภอ จำหน่ายในระดับจังหวัด และจำหน่ายข้าวพื้นบ้านในกรุงเทพฯ

2.2 **การจัดการผลผลิต** วิธีการจัดการผลผลิตนั้น โครงการข้าวปลาอาหารฯ วางแผนการผลิตกับชาวนาตั้งแต่ก่อนเริ่มฤดูกาลทำนา โดยเลือกพื้นที่ที่มีความพร้อม เช่น มีผลผลิตข้าวพื้นบ้านปริมาณมาก คุณภาพข้าวพื้นบ้านที่ผลิตได้ (ความสมบูรณ์ของเมล็ด สี กลิ่น ฯลฯ) เป็นต้น ในการเข้าร่วมเพื่อทดลองวางแผนการผลิตและการตลาด พื้นที่งานที่เริ่มการวางแผนการผลิตและการตลาดแบบเป็นกลุ่มได้แก่ พื้นที่บ้านบุ่ง ต.โนนกาเล็น อ.สำโรง และมีพื้นที่งานที่เริ่มแบบรายบุคคลอีก 4 คน ได้แก่ พ่อแดง หาทวี พ่อธีระพล โพธิ์พา พ่อยงค์ สุขเต็มดี และพ่อกลาง จันทร์สอน

ในพื้นที่บ้านบุ่ง ต.โนนกาเล็น อ.สำโรง มีผู้เข้าร่วมประชุมวางแผนปลูกข้าวพื้นบ้านเพื่อขายให้แก่โครงการข้าวปลาอาหารฯ และโครงการกินเปลี่ยนโลก (เป็นโครงการพันธมิตรที่อยู่ที่กรุงเทพฯ ของโครงการข้าวปลาอาหารฯ) ประมาณ 7 ครอบครัว โดยทั้ง 7 ครอบครัวทดลองแบ่งที่นาบางส่วนปลูกข้าวพื้นบ้านสายพันธุ์ที่คิดร่วมกันว่าสายพันธุ์ข้าวใดบ้างที่จะเริ่มต้นทำตลาดได้ ซึ่งมีข้อตกลงร่วมกันว่าข้าวก่ำดอ โสมาลี และมะลิแดง จะเป็นผลผลิตที่ทำตลาดในปีแรก โดยให้สมาชิก 7 ครอบครัวนี้เลือกพันธุ์ที่ชอบใน 3 สายพันธุ์นี้ไปปลูก และต้องระบุขนาดพื้นที่การปลูก เพื่อประเมินงบประมาณในการรับซื้อส่วนที่มีการปลูกมากไปกว่านั้น ชาวนาต้องเก็บผลผลิตไว้ขายเอง

เมื่อได้ผลผลิตข้าว ชาวนาและโครงการข้าวปลาอาหารฯ ประชุมกันเพื่อประเมินผลผลิตที่ได้และตกลงราคาซื้อขาย โดยการตกลงราคาซื้อขายนั้นจะขึ้นอยู่กับความพอใจทั้งของโครงการฯ ซึ่งเป็นผู้รับซื้อและชาวนาผู้ผลิต ซึ่งได้ข้อสรุปว่า ราคาที่พอใจควรเป็นราคาข้าวที่รับซื้อหน้าโรงสี ณ วันนั้น บวกเพิ่มอีกกิโลกรัมละ 0.75 บาท

สำหรับการสีข้าวสาร แม่ทองมวย มีสง่า บ้านบุ่ง ต.โนนกาเล็น อ.สำโรง จ.อุบลราชธานี ซื้อโรงสีขนาดเล็กที่สีได้ทั้งข้าวกล้องและข้าวขาว โครงการข้าวปลาอาหารฯ จึงจัดการผลผลิตโดยเก็บข้าวเปลือกไว้ที่บ้านของชาวนาผู้เป็นเจ้าของ และทยอยนำข้าวเปลือกมาสีที่บ้านของแม่ทองมวย แต่เนื่องจากโรงสีของแม่ทองมวยเป็นโรงสีขนาดเล็ก ทำให้มีปัญหาการสีได้ช้า และในการสีเป็นข้าวกล้องต้องใช้วิธีการสีสองรอบ (ซึ่งในช่วงต่อมาได้แก้ปัญหาโดยการซื้อเครื่องสีเพิ่ม 1 เครื่อง) จึงใช้วิธีการทยอยสีข้าวเปลือก และส่งข้าวสารตลอดปีให้แก่ผู้บริโภคในจังหวัดอุบลราชธานี และส่งให้โครงการกินเปลี่ยนโลกที่กรุงเทพฯ โครงการกินเปลี่ยนโลกจะเป็นผู้จัดจำหน่ายให้แก่ผู้บริโภคในที่ต่างๆ ต่อไป

2.3 **การสร้างตลาดข้าวพื้นบ้าน** ช่องทางการจำหน่ายข้าวพื้นบ้านนั้น เริ่มจากการขายข้าวให้กับเพื่อนที่ต้องการข้าวพื้นบ้านซึ่งมีปริมาณไม่มากนัก โครงการฯ สามารถสร้างตลาดได้จริงจังเมื่อดำเนิน

การผ่านเครือข่ายชุมชนเมือง จ.อุบลราชธานี เพราะในปี 2552 - 2553 ทางชุมชนเมืองมีปัญหาค่าใช้จ่ายที่เพิ่มสูงขึ้น อาหารมีราคาแพงขึ้น ข้าวแพงขึ้นจนบางครั้งต้องซื้อข้าวสารเพียงสิบบาท ซึ่งร้านขายข้าวไม่แบ่งขายให้เพราะราคาข้าวสารสูงขึ้นมาก นอกจากนี้ เครือข่ายชุมชนเมืองยังมีแนวคิดการตั้งสหกรณ์ช่วยเหลือเครือข่ายชุมชนเมือง 19 ชุมชน โครงการข้าวปลาอาหารฯ ต้องการทดลองทำตลาดข้าว จึงทำให้เกิดการเชื่อมระหว่างผู้ผลิตที่เป็นชาวนาและผู้บริโภคในเครือข่ายชุมชนเมือง ซึ่งก่อประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่ายโดยผู้ปลูกข้าวสามารถตั้งราคาข้าวถูกกว่าท้องตลาดทั่วไป และผู้บริโภคชุมชนเมืองได้ซื้อข้าวในราคาไม่แพงและเป็นข้าวอินทรีย์

การคิดราคาข้าวที่จะขายในระยะแรก มาจากวิธีคิด 3 วิธี กล่าว คือ 1) ชาวนาสามารถลดต้นทุนการผลิตของตนเองได้ ไม่ต้องมีเงินก้อนสำหรับซื้อปุ๋ยเคมีใช้ในการทำนา ผลผลิตที่ได้เท่าเดิมและเพิ่มขึ้น ในขณะที่ต้นทุนลดลง 2) การสีเป็นข้าวสารขายได้ราคาสูงกว่าการขายเป็นข้าวเปลือก 3) และวิธีคิดที่สำคัญที่มาจากตัวของชาวนาเองคือการเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกันของคนในท้องถิ่นเดียวกันและเอื้อเฟื้อแก่คนไม่มีข้าวกิน ทั้งสามวิธีคิดนี้ ทำให้ชาวนาสามารถตั้งราคาขายได้ตามที่ตัวเองพอใจและได้ช่วยเหลือพี่น้องเครือข่ายชุมชนเมืองด้วย

แต่ข้อเสียของวิธีการเก็บข้าวเปลือกไว้สีขายเป็นข้าวสารและการขายข้าวสารให้แก่ชุมชนเมืองนั้นคือ ชาวนาไม่มีเงินก้อนสำหรับชำระหนี้ ธกส.ได้ เพราะต้องทยอยสีข้าวสารเพื่อขายซึ่งไม่ได้มีการสั่งซื้อในปริมาณมาก โครงการข้าวปลาอาหารฯ จึงต้องแก้ไขปัญหานี้โดยประสานให้เกิดความร่วมมือกัน 3 ฝ่าย คือ ระหว่างชาวนาผู้ผลิตข้าวพื้นบ้าน โครงการข้าวปลาอาหารฯ และโครงการกินเปลี่ยนโลกกรุงเทพฯ ทำข้อตกลงร่วมกันในการซื้อข้าวพื้นบ้านโดยชาวนาเป็นผู้ชั่งผลผลิตข้าวของตนเองว่ามีปริมาณเท่าใด และชาวนาผู้ต้องการขายข้าวทั้งหมดตกลงราคาซื้อขาย จากนั้น โครงการข้าวปลาอาหารฯ และโครงการกินเปลี่ยนโลก จ่ายเงินค่าข้าวทั้งหมด ซึ่งทำให้ชาวนาผู้ขายข้าวมีเงินก้อนสำหรับชำระหนี้สิน ธกส.

การทำตลาดข้าวพื้นบ้านในช่วงแรก โครงการข้าวปลาอาหารฯ และโครงการกินเปลี่ยนโลกมีบทบาทหลัก โดยเป็นการรับซื้อร่วมกันระหว่างโครงการข้าวปลาอาหารฯ และโครงการกินเปลี่ยนโลก สำหรับโครงการข้าวปลาอาหารฯ รับซื้อเพื่อรณรงค์และทดลองทำตลาดในเครือข่ายและจังหวัดอุบลราชธานี ส่วนโครงการกินเปลี่ยนโลกทำตลาดและรณรงค์ในกรุงเทพฯ ซึ่งได้รับผลตอบรับที่ดี มีผู้สนใจสั่งข้าวพื้นบ้านเป็นประจำ ในจังหวัดอุบลราชธานีเองสามารถซื้อข้าวได้โดยตรงกับชาวนาและโครงการข้าวปลาอาหารฯ ซึ่งมีผู้บริโภคให้ความสนใจซื้อเป็นประจำ ในส่วนของโครงการกินเปลี่ยนโลก ซึ่งใช้วิธีการรณรงค์ทั้งในเฟซบุ๊ก เว็บไซต์ รวมถึงการออกร้านในงานต่างๆ ทำให้มีผู้บริโภคที่สนใจและสั่งซื้อข้าวอย่างต่อเนื่อง

3. **พัฒนาเชิงวัฒนธรรม** จุดเด่นของโครงการข้าวปลาอาหารฯ ประการหนึ่งคือ การปรับวัฒนธรรมท้องถิ่นในการสร้างความผูกพันในกลุ่มชาวนาด้วยกัน เช่น งานบุญกุ้มข้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้าง “วงลำนำอีสาน” ซึ่งพบว่ากระบวนการทำงานทางวัฒนธรรมลักษณะนี้เป็นความสามารถเฉพาะตัวของนักพัฒนาโครงการฯ

การปรับใช้วัฒนธรรมท้องถิ่นในกระบวนการพัฒนาชาวนาให้เป็นแกนนำที่เป็นต้นแบบของการปลูกข้าวพื้นบ้านนั้น มีความคิดเบื้องหลังคือ การรื้อฟื้นการปลูกข้าวพื้นบ้านไม่ใช่เป็นเพียงเทคนิคทางการผลิต แต่โครงการข้าวปลาอาหารฯ มีแนวคิดในการกระตุ้นจิตสำนึกความเป็นชาวนา มีความรักในศักดิ์ศรีของการเป็นชาวนาผ่านการปลูกข้าวพื้นบ้าน ซึ่งจะทำให้ความเป็นชาวนาของแกนนำมีความยั่งยืน จึงเห็นว่าการปรับใช้วัฒนธรรมท้องถิ่นจะเป็นวิธีการทำงานในเรื่องการกระตุ้นจิตสำนึกได้ ซึ่งวัฒนธรรมท้องถิ่นที่ปรับใช้คือ งานบุญกุ้มข้าวและวงดนตรีอีสานผสมผสานกับการเปิดพื้นที่ทางสังคมและจุลสารดังนี้

พ่อคำพวง ทัดเทียม บ้านสว่าง อ.สำโรง ช่วยบ้านนาเยียเตรียมงานบุญกุ้มข้าว

3.1 เปิดพื้นที่ทางสังคม : ความภาคภูมิของชาวนา

จากแปลงนาที่ต้องก้มต่ำมีเม็ดเหงื่อโทรมกายและเหน็ดเหนื่อยเกือบทั้งปี มาเป็นที่ยอมรับจากคนในชุมชนด้วยกัน หนีพ้นวลีที่ว่า “เซื้อชาติแฮ้งเหม็นสาบกุยกัน” ได้รับการยอมรับจากคนหมู่บ้านอื่นๆ ในฐานะ “ผู้รู้” ที่แนะนำเรื่องพันธุ์ข้าว เรื่องปุ๋ยอินทรีย์สูตรทำเอง เทคนิควิธีการทำนาข้าวอินทรีย์ที่ได้ผลจริง เมื่อเสร็จสิ้นฤดูกาลเก็บเกี่ยว ทำให้รอยยิ้มของแกนนำชาวนาเปิดกว้างและมีความมั่นใจในสิ่งที่ตนเองมีอยู่ เป็นอยู่ และพร้อมที่จะสื่อสารต่อสังคมโดยไม่ประหม่าเคอะเขิน ภาพการร่วมออกรายการวิทยุ การเป็นผู้บอกเล่าประสบการณ์จากการสั่งสมจากแปลงนาของตนบนเวทีต่างๆ สะท้อนถึงความมั่นใจในสิ่งที่ตนเองมี และทำสำเร็จในระดับต่างๆ

3.2 งานบุญกุ้มข้าว : บทบาทสำคัญของผู้สืบทอดฮีตคองอีสาน

ก่อนถึงเดือนอ้ายทุกปี แกนนำจะร่วมหารือกันเตรียมจัดงานบุญข้าวใหญ่เป็นงานบุญที่ต้องร่วมกันจัดเพื่อฟื้นฟูวิถีอีสานหลังการเก็บเกี่ยว งานบุญกุ้มข้าวมีความหมายสำหรับชาวนาผู้ปลูกข้าวโดยเฉพาะคนปลูกข้าวพื้นบ้าน เพราะจะได้ทำงานบุญที่สืบเนื่องจากข้าวโดยตรง เป็นงานที่ต้องการสื่อสารเรื่องราวฮีตคองที่ดีงาม พร้อมกับเชิญชวนให้คนอื่นๆ รู้จักสนใจข้าวพื้นบ้านอาหารท้องถิ่นผ่านนิทรรศการข้าวพื้นบ้าน การประกวดอาหารพื้นเมือง สินค้าผลิตภัณฑ์ รางวัลเมล็ดพันธุ์ข้าวปลูกผ่านกิจกรรมการแข่งขันฟาดข้าว โยนฟ่อนข้าวที่ตีแล้วให้เสียบไม้คันหลาว และการสื่อสารจากเพลงพื้นบ้านบนเวทีวัฒนธรรม

งานบุญกุ้มข้าวบ้านเปือย อ.สำโรง

พิธีมอบพันธุ์ข้าวปลูกรางวัลกิจกรรมในงาน

3.3 วงลำนำอีสาน : สารจากชาวนา ช่วงเวลาแสดงบนเวทีดึงดูดผู้คนในงานบุญกุ้มข้าวให้หันไปสนใจ เสียงแคนเสียงพิณสะท้อนความเป็นอีสานในงาน บทเพลงที่ขับร้องรับกับเสียงฉิ่งเสียงกลอง บอกเล่าเรื่องราวชาวนาได้เป็นอย่างดี ทั้งเครื่องแต่งกาย เครื่องดนตรี เนื้อหาเพลงแสดงอัตลักษณ์ความเป็นท้องถิ่น เสมือนเป็นสารสื่อถึงสิ่งดีงามที่ควรรักษาสืบต่อ นักดนตรี นักร้อง ผสมผสานขึ้นเป็นวง ล้วนมาจากครอบครัวชาวนาจากที่ต่างๆ แต่กว่าที่จะเป็นวง กว่าที่ชาวนาธรรมดาคนหนึ่งจะคุ้นเคยกับไมโครโฟน ผ่านการสั่นประหม่าตื่นกลัวมานับครั้งไม่ถ้วนกระทั่งสามารถยืนร้องเพลงต่อหน้าคนจำนวนมากบนเวที ขับเสียงร้องสื่อสารผ่านบทเพลงจากชีวิตจริง...อาทิ

- เรื่องราวความแห้งแล้งกันดารของบ้านราษฎร์เจริญมาเป็นเพลง “บ่มีน้ำทำนา”
- ความงามของวิถีคนหนุ่มสาวในอดีตเป็นเพลง “เป่าแคนเกี้ยวสาว”
- ความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินสองฝั่งลำน้ำโดมเป็นเพลง “ฮักมั่นนาเยีย”

- ความงดงามของท้องทุ่ง ความสุขเรียบง่าย สื่อด้วย เพลง “อ้ายเป็นชาวนา”
- เพลงที่เพรียกหาคนหนุ่มสาวไกลถิ่นคือเพลง “คอยอ้ายกลับนา”
- และอีกหลายเพลงที่เป็นเสมือนสารจากกลุ่มคนปลูกข้าวพื้นบ้านที่ต้องการสื่อต่อสังคมบนเวทีงานต่างๆ

3.4 จุลสาร : บอกเล่าเรื่องราวของชาวนา หนังสือเล่มเล็กไม่กี่หน้า ส่งมาทางไปรษณีย์ ได้รับการเปิดอ่านและเก็บรักษาเป็นอย่างดี เมื่อถามว่าได้อ่านไหม ได้รับคำตอบว่าอ่านทุกหน้าและทุกคนในครอบครัวก็อ่าน บางคนก็อ่านเฉพาะหน้า นับเป็นเรื่องที่ผิดปกติวิสัยสำหรับครอบครัวชาวนาทั่วไปที่ไม่คุ้นชินที่จะอ่านหนังสือ

เมื่อสอบถามพบว่า คอลัมน์ที่ชอบอ่านมากที่สุดจะเป็น “เว้านัวหัวม่วน” ที่มีเรื่องราวของชาวนาในแต่ละพื้นที่ และหาอ่านว่ามีเรื่องราวของคนในกลุ่มของตนลงในหนังสือหรือไม่ เมื่ออ่านพบจะรู้สึกดีใจที่มีการกล่าวถึง

“เป็นตาสะออนแท้ คนสำคัญที่อยากให้รู้จัก” อีกหนึ่งคอลัมน์ประจำที่บอกเล่าเรื่องราวคนสำคัญประจำฉบับ เช่น พ่อคำพวง ทัดเทียม นักจัดรายการวิทยุชุมชนที่ไม่ต้องการค่าจ้างรางวัล พ่อแดง หาทวี นักวิจัยแห่งท้องทุ่ง พ่อหำ ธีระพล โพธิ์พา ชาวนาที่เมียกล่าวว่าข้อยได้ผัวผู้ใหม่ ผู้ใหญ่บ้านนิยม เจริญ ผู้ประสานประโยชน์สู่ชุมชนนาเยีย ฯลฯ เมื่อคนในครอบครัวได้อ่านเรื่องราวสั้นๆ ในพื้นที่หน้ากระดาษที่มี ก็อยากจะเก็บหนังสือเล่มเล็กๆ นี้ไว้กับครอบครัว เมื่อคนอื่นได้อ่านก็มองเห็นคนเล็กๆ ที่พยายามทำสิ่งดีๆ ให้กับสังคมโดยไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย ทำให้เป็นกำลังใจที่จะทำอะไรที่เป็นประโยชน์ให้แก่โลกใบนี้บ้าง

บทวิเคราะห์

การชักชวนเกษตรกรให้หันมาปลูกข้าวพื้นบ้านไม่ใช่เรื่องง่ายนัก เป็นเพราะเกษตรกรได้หันไปปลูกข้าวทางเศรษฐกิจมานาน เช่น ข้าวหอมมะลิ กข.6 กข.15 เพื่อขายสู่ตลาด อีกทั้งพันธุ์ข้าวพื้นบ้านหลายสายพันธุ์ค่อยๆ หายไปจากชุมชนท้องถิ่นมาเนิ่นนาน การที่ชาวนาจะหันมาปลูกข้าวพื้นบ้าน ซึ่งยังไม่รู้ว่าผลผลิตนี้จะขายให้กับใคร และจะหาพันธุ์ข้าวจากที่ใด ต้องนับว่า เป็นชาวนาที่ไม่ธรรมดา

ดังนั้น กระบวนการพัฒนาที่ปรับเปลี่ยนชาวนากลุ่มนี้ให้หันมาปลูกข้าวพื้นบ้านดังข้างต้นของบทความ จึงน่าสนใจมากทีเดียว เมื่อทำการวิเคราะห์พบประเด็นดังต่อไปนี้

1. การเป็นตัวแทนของชาวนารายย่อยอิสระ ผู้มุ่งมั่นการทำนาอย่างมืออาชีพ การทำนาแบบเป็นวิถีชีวิต สืบทอดต่อจากบรรพบุรุษ การเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมเศรษฐกิจของชุมชนส่งผลต่อวิถีปฏิบัติในการทำนาของชาวนา ข้อสรุปนี้ได้จากความเห็นของนางทองมวย มีสง่า ชาวนาบ้านบุ่ง ตำบลโนนกาเล็น อำเภอสำโรง จังหวัดอุบลราชธานี หนึ่งในเกษตรกรของโครงการข้าวปลาอาหารฯ ที่ให้ความเห็นว่า *“...ชาวนาได้เปลี่ยนวิธีการทำนาไปเป็นการทำนาหว่าน มักใช้การจ้างและใช้รถเกี่ยว มีชาวนาที่ยังคงปักดำและเก็บเกี่ยวเองจำนวนน้อยมาก ชาวนาส่วนใหญ่ไม่ได้ใส่ใจการทำนา ในฤดูการผลิต ชาวนาจะลงนาไม่กี่ครั้ง ไถ หว่านข้าว ใส่ปุ๋ยเคมี และรอเก็บเกี่ยว ถ้ามีโรคและแมลงระบาด หรือมีหญ้ามาก ก็ใช้สารเคมีกำจัด แต่ชาวนายังต้องปลูกข้าว แม้จะทำแบบไม่ใส่ใจ แต่ก็ต้องทำ เหตุผลสำคัญที่สุด คือ ทำให้มีข้าวไว้กิน ส่วนจะได้ผลผลิตมากน้อยเพียงใด ชาวนาไม่คาดหวัง เพราะรายได้หลักของเกษตรกรไม่ใช่ได้มาจากการขายข้าว แต่ได้จากการทำงานอย่างอื่นโดยเฉพาะงานรับจ้าง มีช่วง 2-3 ปีมานี้ ที่ราคาข้าวเปลือกสูงขึ้น การทำนาจึงได้รับความสนใจมากขึ้น...”* (นันทิยา หุตานุวัตร และคณะ, 2555)

วิถีปฏิบัติในการทำนาของชาวนาที่เปลี่ยนแปลง ส่งผลให้ชาวนาส่วนใหญ่ทำนาหว่าน ใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดศัตรูพืช และเก็บเกี่ยวด้วยเครื่องนวดข้าว แต่ท่ามกลางการทำนาลักษณะดังกล่าวข้างต้น รวมทั้งยังมีชาวนาจำนวนหนึ่งที่ทำนาแบบ “ผู้จัดการนา” บ้าง “ทำนาด้วยโทรศัพท์” บ้าง กลับมีชาวนาในโครงการข้าวปลาอาหารฯ กลุ่มนี้จำนวนหลายสิบครอบครัว หันมาทำนาดำด้วยวิธีการปลูกข้าวระบบประณีต (System of Rice Intensification:SRI) โดยใช้พันธุ์ข้าวพื้นบ้านในระบบเกษตรอินทรีย์ ซึ่งเป็นการทวนกระแสกับชาวนาส่วนใหญ่

เมื่อเปรียบเทียบกับชาวนาส่วนใหญ่ อาจเห็นว่าชาวนากลุ่มนี้มีจำนวนน้อยและเป็นกระแสเล็ก แต่ชาวนากลุ่มนี้ถือได้ว่ามีความอาจหาญที่จะยืนหยัดความเป็นชาวนารายย่อยที่คงความภูมิใจความเป็นชาวนาอิสระบนที่ดินของตัวเอง **ชาวนากลุ่มเล็กๆ นี้จึงเป็นตัวแทนของชาวนารายย่อยอิสระ ผู้มุ่งมั่นการทำนาอย่างมืออาชีพ การทำนาแบบเป็นวิถีชีวิต สืบทอดต่อจากบรรพบุรุษ** และเป็นรูปธรรมที่ยืนยันตามข้อเสนอของฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2545) ในงานเขียนจากประวัติศาสตร์หมู่บ้านสู่ทฤษฎีสองระบบว่า ระบบทุนเป็นกระบวนการที่ค่อยๆ ทำลายระบบเศรษฐกิจชาวบ้าน ทำลายความเป็นชาวนาซึ่งเป็นผู้ผลิตรายเล็กอิสระ แต่ในท่ามกลางกระแสทุน ชาวบ้านพยายามรักษาระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนของเขาโดยการรักษาการผลิตข้าวเพื่อบริโภค...และยังคงดำรงวิถีชีวิตและการผลิตอิสระเอาไว้

ในประเด็นวิเคราะห์นี้ ทำให้มองเห็นว่า กระบวนการพัฒนาที่ปรับเปลี่ยนชาวนากลุ่มนี้ให้หันมาปลูกข้าวพื้นบ้านนั้น **เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงย้อนกลับไปสู่การเป็นชาวนารายย่อยที่มีความเป็นอิสระบนที่ดินของตัวเอง** ซึ่งนับวันจะหดหายท่ามกลางกระแสความสะดวกสบายและอำนาจของเงินทุน ที่จะกลืนผืนนาแสนๆ ไร่ให้กลายเป็นการทำนาระบบอุตสาหกรรมเช่นเดียวกับประเทศพัฒนาที่มีนายทุนขนาดใหญ่เป็นเจ้าของและยึดครองการผลิตทางการเกษตร

2. **กระบวนงานพัฒนาที่หยั่งลึกให้ถึง "ใจ" ของชาวนาเพื่อให้หันมารักและตระหนักถึงคุณค่าของพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน และตระหนักถึงการเป็นชาวนาที่จะอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี** จากการสังเกตและสัมภาษณ์ชาวนาที่เกี่ยวข้องในกระบวนการพัฒนานี้ พบว่า กระบวนงานพัฒนานี้ มิใช่มุ่งหวังให้ชาวนารื้อฟื้นเพียงเรื่องการปลูกข้าวพื้นบ้านเท่านั้น แต่เป็นกระบวนการพัฒนาที่หยั่งลึกให้ถึง "ใจ" ของชาวนา เพื่อให้หันมารักและตระหนักถึงคุณค่าของพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน รักการปลูกข้าว โดยเฉพาะตระหนักถึงการเป็นชาวนาที่จะอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี ซึ่งกระบวนการพัฒนานี้ใช้วิธีการทำงานที่สร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างทีมงานของโครงการฯ กับชาวนา และระหว่างชาวนาด้วยกันเอง ซึ่งพบกระบวนการทำงานสร้างความสัมพันธ์ 4 ประการ คือ

- กระบวนการทางสังคมที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างทีมงานของโครงการฯ กับชาวนา และระหว่างชาวนาด้วยกันเอง โดยผ่านการทำงานร่วมกัน สำหรับการปฏิบัติตัวของนักพัฒนาเองก็พยายามให้มีความใกล้เคียงกับชาวนา เช่น ทีมงานร่วมทำนาปักดำ เก็บเกี่ยว และร่วมวงอาหาร เป็นต้น
- กระบวนการเรียนรู้ระหว่างกัน โดยผ่านการอบรมดูงาน การทำแปลงทดลองศึกษานาข้าว และการสนทนา
- กระบวนการทางศิลปวัฒนธรรม โดยผ่านกระบวนการทางวัฒนธรรมพิธีกรรม เช่น บุญกุ้มข้าวใหญ่ เป็นต้น ผ่านบทเพลงและดนตรีโดยการสร้างวงลำนำอีสาน ซึ่งนักดนตรีและนักร้องเป็นชาวนา และผ่านทางหนังสือเอกสารด้วยการทำจุลสาร
- กระบวนการทางเศรษฐกิจ โดยผ่านการทำตลาดข้าวพื้นเมือง ซึ่งชาวนาในโครงการฯ นี้เป็นผู้กำหนดราคาข้าวเปลือก กำหนดกติการะเบียบและกำหนดคุณภาพข้าว

กระบวนการพัฒนาชาวนานี้จึงไม่ใช่เพียงการให้เขาหันมาปลูกข้าวพื้นบ้านเท่านั้น แต่เบื้องลึกคือการชวนให้ชาวนาหันมารักข้าวพื้นบ้าน ตระหนักถึงคุณค่าของพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน และการเป็นชาวนาที่จะอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและรักชุมชน ซึ่งพ่อธีรพล โพธิ์พา ผู้นำอีกคนหนึ่งของโครงการข้าว ปลา อาหารอีสานมั่นยืน กล่าวอย่างภูมิใจว่า *"นอกจากจะขายพันธุ์ข้าวปลูกแล้ว ผมยังขายข้าวให้กับโครงการข้าวปลาอาหารอีสานมั่นยืนด้วย การขายข้าวพื้นบ้านนี้ ผมชั่งน้ำหนักเองกำหนดราคาเอง มันต่างจากการขายข้าวของชาวนาทั่วไป ซึ่งทุกอย่างพ่อค้าจะกำหนดจัดการ... ปลูกเองแท้ๆ น้ำเหงื่อน้ำแรงเราแท้ๆ เลือดตาแทบกระเด็น แต่ต้องยืนนิ่งค้อมหัว ยอมให้พ่อค้ากำหนดเอาเอง... มันไม่ถูกต้องและน่าเจ็บใจที่สุด".....และ "ชาวนาจะไม่ต่ำต้อยอีกต่อไป หากเปลี่ยนมาทำข้าวอินทรีย์ พันธุ์พื้นบ้าน ชีวิตจะมั่นยืนชั่วลูกชั่วหลาน ถึงใครซื้อขายไม่ได้ เราก็เอาไว้กิน ไม่มีวันจะอดอยากปากแห้งหิวโหยไส้กิ่ว อีกอย่างคือ-ทำนาแบบนี้ไม่มีวันขาดทุนแน่ๆ ก็มันไม่มีทุนซักบาทจะขาดทุนแล้วว่ิงหาเงินกู้ได้ยังไง"* (มาโนช พรหมสิงห์, 2555)

3. **จุดแข็งและจุดอ่อนของกระบวนการพัฒนาชาวนานี้**

3.1 **จุดแข็งของกระบวนการพัฒนาชาวนานี้** ตัวกระบวนการพัฒนาชาวนาให้มีความรักในพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอินทรีย์ในบทความนี้ เมื่อวิเคราะห์แล้วพบจุดแข็ง 4 ประการ คือ

ประการแรก กระบวนการพัฒนาที่ต้องใช้ความสามารถเฉพาะตัวและความทุ่มเทของบุคลากรที่เป็นนักพัฒนา ทีมงานของโครงการฯ ในขณะนั้น (ณ ปี 2554) มีจำนวน 3 คน ซึ่งทั้ง 3 คนนี้มีความชอบในทางศิลปวัฒนธรรม และหนึ่งในนั้นมีความสามารถเฉพาะตัวทางดนตรี ทำให้เขาสามารถใช้ความสามารถนี้มาเชื่อมกับชาวนาได้โดยผ่านงานบุญกุ้มข้าวใหญ่ ผ่านวงดนตรีซึ่งเขาแต่งเนื้อร้องที่เป็นเนื้อหาเกี่ยวกับชาวนากลุ่มนี้ ทำให้การเชื่อมร้อยทางจิตใจของชาวนาที่ต่างถิ่นต่างบ้านมีความรู้สึกเป็นประดุจพี่น้องกัน

การทำงานของทีมงานนี้ใช้วิธีการลงคลุกกับชีวิตชาวนา เช่น การลงดำนาเกี่ยวข้าวร่วมกับชาวนา ทำให้เกิดความกลมกลืนกับชาวนา เสมือนหนึ่งเป็นลูกหลานเครือญาติของเขา รวมทั้งการทำงานอย่างทุ่มเทถึงลูกถึงคน ซึ่งคนทำงานกับเกษตรกรในชุมชนลักษณะนี้มีไม่มากนักแล้ว

กระบวนการทำงานเช่นนี้จึงต้องมีคนทำงานที่เป็นทีมมีลักษณะการทำงานคลุกคลีอย่างจริงจัง ไม่ได้ทำงานเป็นช่วงเวลาจันทร์-ศุกร์ หรือ 8.30 น. - 16.30 น. แต่เป็นการทำงานตามเหตุการณ์ ไม่ว่าจะเป็นเสาร์ อาทิตย์ วันหยุดราชการ เวลาเช้าเย็น กลางคืน เมื่อมีความจำเป็น ทีมงานก็สามารถเข้าไปทำงานได้

ข้อนี้จึงเป็นจุดเด่นของทีมงานนี้ที่มีความสามารถเฉพาะตัวและทำงานทุ่มเทคลุกคลีกลมกลืนไปกับชาวนา ทำงานแบบลูกหลานเครือญาติ ซึ่งเป็นวิธีการทำงานพัฒนาชนบทที่หาได้ยากแล้วในปัจจุบัน

ประการที่สอง การค้นพบผู้นำตัวจริงซึ่งเป็นแกนหลักในการขับเคลื่อนงานให้ดำเนินการไปได้อย่างรวดเร็ว ในหลักการพัฒนาชนบทการค้นหาผู้นำตัวจริงให้พบเป็นเรื่องที่ยากที่สุด เพราะผู้นำตัวจริงมักจะไม่เปิดเผยตัวเองง่ายนัก และอาจจะปรากฏตัวเมื่อมีเหตุการณ์สำคัญๆ เกิดขึ้น สำหรับโครงการนี้ วิธีการค้นหาแกนนำ มี 4 วิธีซึ่งพยายามกรองให้พบผู้นำตัวจริง ในที่นี้ ผู้นำที่ต้องการคือผู้นำที่สนใจเรื่องการปลูกข้าวอย่างจริงจัง ไม่ใช่ชาวนาที่หว่านข้าวแล้วไปรับจ้าง แต่ต้องการชาวนามืออาชีพที่ทำนาอย่างใส่ใจ ถือได้ว่าเป็นชาวนาที่ทำนาเป็นวิถีชีวิต ดังนั้น การค้นให้พบผู้นำชาวนามืออาชีพจึงไม่ใช่เรื่องง่ายนัก แต่โครงการนี้ทำเรื่องนี้ได้ดี และทำให้ได้ผู้นำที่สามารถเคลื่อนงานได้ง่ายและเคลื่อนงานได้มาก

การค้นพบผู้นำชาวนาตัวจริงของโครงการนี้ อธิบายได้ว่าเกิดจากวิธีการทำงานที่เข้มข้นของนักพัฒนา เป็นวิธีการทำงานที่ทำให้เกิดการคลุกคลีและสร้างความสัมพันธ์ใกล้ชิด ซึ่งทำให้รู้ว่าใครเป็นใคร ใครมีลักษณะอย่างไร ใครทำจริง นอกจากนั้นแล้ว นักพัฒนายังได้ใช้การสังเกตของตนเอง เช่น การสังเกตผู้เข้าอบรม จะสังเกตว่า

ผู้สนใจจริงจะฟังอย่างตั้งใจสนใจ จะรอไต่ถามเป็นการส่วนตัว หรือการอาสาเสนอตัวเองในการเป็นผู้ทำกิจกรรมนั้นๆ เป็นต้น

ประการที่สาม การใช้แปลงทดลองให้เห็นผลประจักษ์ การปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านแม้เป็นของดั้งเดิม แต่ก็ได้เลือนหายไปจากชุมชนเป็นเวลานาน เมื่อจะนำกลับมาใหม่ ความมั่นใจว่าจะปลูกพันธุ์ข้าวพื้นบ้านได้ผลนั้นเป็นเรื่องเสี่ยงไม่น้อย นอกจากนั้นแล้ว ยังใช้วิธีดำนาแบบต้นเดียว (SRI) และเป็นเกษตรอินทรีย์ จึงเป็นความใหม่ทั้ง 3 ประการ กล่าวคือ ใช้พันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ใช้วิธีดำนาต้นเดียว และทำนาอินทรีย์ ดังนั้น การเลือกใช้แปลงสาธิตของโครงการฯ จึงเป็นวิธีการที่ใช้ได้ดี ซึ่งชาวนาทุกคนที่เข้าร่วมได้ทำกับมือ ได้เห็นกับตา เมื่อได้ผล การขยายผลจึงทำได้ง่าย **การใช้แปลงทดลองสาธิตให้เห็นผลประจักษ์จึงเป็นจุดเด่นของโครงการฯ**

การใช้แปลงทดลองสาธิตการผลิตที่มีความใหม่ถึง 3 ประการให้แก่ชาวนานั้น เป็นวิธีการที่ทำให้ชาวนายอมรับสิ่งใหม่ด้วยตนเอง โดยให้เขาทดลองเชิงประจักษ์ว่า สิ่งใหม่ให้ผลดีหรือไม่ดีอย่างไร มีความเหมาะสมกับเขาหรือไม่ ทั้งนี้ ถ้าสิ่งใหม่ให้ผลดีกว่า วิธีการไม่ยุ่งยากเกินไป กล่าวคือ เป็นวิธีการที่ชาวนารับได้ เขาก็จะรับไว้และทำต่อไป แต่ถ้าเป็นวิธีการที่ไม่เหมาะมากนัก หรือไม่เหมาะทั้งหมดกับเขา เขาก็จะทำตามในช่วงที่โครงการมีการสนับสนุนทางใดทางหนึ่ง หลังจากนั้น เขาอาจจะหยุดทำถ้าไม่เหมาะกับวิถีชีวิตเขาเสียเลย หรือเขาอาจจะเลือกบางส่วนของสิ่งใหม่ไปทำและปรับให้เข้ากับวิถีชีวิตของเขา

สำหรับกรณีนี้ที่มีความใหม่ทั้ง 3 ประการ กล่าวคือ พันธุ์ข้าวพื้นบ้าน วิธีดำนาต้นเดียว และทำนาอินทรีย์ นั้น จากการสังเกต (ของผู้เขียนหลัก) แกนนำชาวนา 2 ราย และสมาชิก 2 ราย พบว่า แกนนำชาวนา 1 ราย ยอมรับความใหม่ทั้ง 3 ประการในการทำนาในพื้นที่ของตนเองทั้งหมดและทำต่อเนื่องทุกปี (ช่วงเวลาที่สอบถาม คือ ปี 2555) แกนนำชาวนาอีก 1 ราย และสมาชิก 1 ราย ยอมรับความใหม่ทั้ง 3 ประการในการทำนาในพื้นที่ของตนเองทั้งหมดและทำต่อเนื่องทุกปีเช่นกัน แต่บางฤดูกาล เมื่อมีงานมากในช่วงการทำนา เธอจะเปลี่ยนเป็นการทำนาหว่านแทนการดำนาด้วยวิธีต้นเดียว แต่ยังใช้พันธุ์ข้าวพื้นบ้านและทำนาในระบบอินทรีย์ ส่วนชาวนาสมาชิกอีก 1 ราย การยอมรับสิ่งใหม่ทั้ง 3 ประการ นั้น พบว่า เมื่อมีเหตุจำเป็นทางเศรษฐกิจ บางปีจะตัดสินใจกลับไปใช้พันธุ์ข้าวที่ขายสู่ตลาดได้ง่าย และใช้วิธีหว่าน แต่ยังคงใช้ปุ๋ยอินทรีย์และน้ำหมักชีวภาพ ซึ่งกรณีชาวนาสมาชิกรายนี้อาจอธิบายได้ว่า เธอเป็นสมาชิกใหม่ไม่นาน และยังมีความจำเป็นทางเศรษฐกิจอยู่มาก ทำให้การยอมรับและปรับเปลี่ยนสู่การใช้พันธุ์ข้าวพื้นบ้าน วิธีดำนาต้นเดียว และทำนาอินทรีย์ ทั้งหมดนั้นยังมีข้อจำกัด

ประการที่สี่ การเก็บข้อมูลประจำแปลงและนำมาแลกเปลี่ยนพูดคุยกันในที่ประชุม แม้ทำกับมือ เห็นกับตา ก็ยังไม่มีข้อมูลตัวเลขมายืนยัน โครงการนี้จึงชักชวนชาวนาที่ร่วมในการทำแปลงสาธิตให้เก็บข้อมูลต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยข้อมูลจะแสดงถึงการลดต้นทุนไปได้เท่าไร ผลผลิตได้เท่าไร มีวิธีการทำอย่างไร ใส่ปุ๋ยอินทรีย์และน้ำหมักชีวภาพเท่าไร เมื่อไร ฯลฯ เมื่อชาวนาเก็บข้อมูลของตนเองได้แล้ว เมื่อสิ้นฤดูการผลิต โครงการฯ จะจัดการประชุมเพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูลดังกล่าว ทำให้ชาวนาด้วยกันเห็นว่า ในพื้นที่แตกต่างกันสามารถปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองในระบบเกษตรอินทรีย์ได้

วิธีการเก็บข้อมูลประจำแปลงและนำมาแลกเปลี่ยนพูดคุยกันในที่ประชุมของชาวนาเองนี้ จึงเป็นจุดเด่นอีกประการหนึ่ง ที่สามารถนำผลข้อมูลที่ได้สร้างความเชื่อมั่นให้แก่ชาวนาด้วยกัน ทั้งยังสามารถนำผลไปแสดงในที่อื่นๆ ได้อีกด้วย ทำให้การขยายผลในหมู่ชาวนาไปได้เร็วยิ่งขึ้น

3.2 **จุดอ่อนของของกระบวนการพัฒนาชาวนานี้** จากการวิเคราะห์พบจุดอ่อนของตัวกระบวนการพัฒนาชาวนานี้ 2 ประการ คือ

ประการแรก การมีเป้าหมายที่จะสร้างเครือข่ายทั้งจังหวัด โครงการฯ กำหนดเป้าหมายที่จะสร้างเครือข่ายทั้งจังหวัดอุบลราชธานี จึงเป็นการกำหนดพื้นที่ที่กว้างเกินไป ทำให้ทีมงานโครงการฯ ใช้เวลาเดินทางมาก ในแต่ละจุดของการทำงานจึงอาจขาดความเข้มข้น ซึ่งการทำงานโดยมีเป้าหมายที่จะทำงานทั้งจังหวัดนั้น สามารถแบ่งงานออกเป็นระยะหรือเป็นช่วง (Phase) แต่ละระยะ กำหนดพื้นที่แคบลง น่าจะทำให้การทำงานไม่เหนื่อยจนเกินไป และสามารถทำงานต่อเนื่องเข้มข้นในพื้นที่แรก เมื่อได้ผลจึงขยายพื้นที่ในระยะที่สองและสามต่อไป

ประการที่สอง งานด้านตลาดทำช้าเกินไป และทำน้อยเกินไป งานตลาดยังไม่เข้มแข็งมากเพียงพอที่ชาวนาจะเดินด้วยตัวเองได้ เพราะตลาดข้าวพื้นบ้านนับเป็นตลาดเฉพาะ ต้องมีกลุ่มลูกค้าที่ชอบข้าวพื้นบ้าน ถ้าเกษตรกรขายสู่โรงสีทั่วไปก็จะถูกกดราคา ขายไม่ได้ราคา ในที่สุดก็อาจจะกลับไปปลูกข้าวชนิดที่ตลาดต้องการ

วิธีการทำตลาดข้าวพื้นบ้านที่น่าสนใจ อาจศึกษาตัวอย่างข้าวสังข์หยด ซึ่งกลายเป็นข้าวพื้นบ้านโด่งดัง มีผู้รู้จักมาก ทำให้ขายผลผลิตได้ไม่ยากนัก และได้ราคาสูง

4. ปัจจัย "สามลดสี่เพิ่ม" ที่ทำให้ชาวนาหันมาปลูกข้าวพื้นบ้านด้วยวิธีการดำนาต้นเดียวในระบบเกษตรอินทรีย์ ปัจจัยที่ทำให้ชาวนาหันมาปลูกข้าวพื้นบ้านด้วยวิธีการดำนาต้นเดียวในระบบเกษตรอินทรีย์ พบว่า มี 3 ลดต้นทุน และ 4 เพิ่มประสิทธิภาพและผลประโยชน์ โดยสามารถศึกษารายละเอียดได้ในบทความ "3 ลด 4 เพิ่ม เส้นทางสู่การพึ่งตนเองของชาวนา" (นันทิยา หุตานุวัตร และคณะ, 2556) กล่าวคือ

4.1 ปัจจัย 3 ลดต้นทุนการทำนา ต้นทุนในการทำนาของชาวนาส่วนใหญ่จะเป็นค่าปุ๋ย ค่าแรงงาน ค่าน้ำมันเชื้อเพลิง (ค่าไถ/เก็บเกี่ยว) และค่าเมล็ดพันธุ์ (นันทิยา หุตานุวัตร, 2550) ซึ่งเมื่อชาวนาหันมาทำนาด้วยพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ปลูกด้วยวิธีแบบประณีตในระบบเกษตรอินทรีย์ ทั้งยังคงการทำนาเป็นวิถีชีวิต ชาวนากลุ่มนี้จึงสามารถดำเนินการ **"3 ลดต้นทุนการทำนา"** ดังนี้

ประการแรก ลดค่าปุ๋ยเคมี โดยใช้ปุ๋ยอินทรีย์และน้ำหมักชีวภาพที่ทำเอง จากการสอบถามแกนนำชาวนาและสมาชิก 4 ราย พบว่า เขาพยายามหาวัสดุท้องถิ่น เช่น มูลวัวควาย ใบไม้ ผลไม้หล่น เศษอาหาร เป็นต้น เพื่อนำมาทำปุ๋ยหมักอินทรีย์ ส่วนน้ำหมักชีวภาพนั้น แกนนำชาวนารู้วิธีทำหัวเชื้อจุลินทรีย์โดยวิธีธรรมชาติที่เรียกว่า ดินระเบิด ซึ่งทำให้ทั้ง 4 ครอบครัวประหยัดค่าปุ๋ยเคมี สามารถลดต้นทุนในเรื่องปุ๋ยเป็นอันมาก ดังคำกล่าวของสมาชิกคนหนึ่งว่า *"ตอนนี้ทำนาไม่ต้องใช้ปุ๋ยเคมี ค่าปุ๋ยลดลงไปทั้งหมด มีแต่ค่าไถประมาณพันกว่าบาท"*

ประการที่สอง ลดการซื้อพันธุ์ข้าวด้วยการใช้พันธุ์ข้าวพื้นบ้านของตนเองและลดปริมาณการใช้เมล็ดพันธุ์โดยปลูกแบบข้าวต้นเดียว จากการสอบถามแกนนำชาวนาและสมาชิกจำนวน 4 ราย ได้ระบุว่า สามารถลดต้นทุนเมล็ดพันธุ์ได้ถึง 3 เท่าของเมล็ดพันธุ์ที่เคยใช้ ซึ่งชาวนาทั่วไปมักจะใช้ต้นกล้าในการปักดำประมาณ 3-4 ต้นต่อหลุม เมื่อชาวนาทั้ง 4 รายใช้เพียงกล้าต้นเดียว (คัดกล้าที่ต้นแข็งแรง) เมล็ดพันธุ์จึงลดลงอย่างน้อย 3 เท่า

ประการที่สาม ลดการจ้างแรงงานและลดการใช้เวลาของตนเอง ชาวนาเลือกปลูกข้าวด้วยวิธีดำต้นเดียว และจัดการเวลาในการปลูกข้าวพื้นเมืองพันธุ์ข้าวเบา พันธุ์ข้าวกลาง และพันธุ์ข้าวหนัก ทำให้สามารถใช้แรงงานของตนเองในการดำนา เก็บเกี่ยว ไม่ต้องจ้างแรงงานเพื่อเร่งให้เก็บเกี่ยวเสร็จทันกับฤดูกาล

4.2 ปัจจัย 4 เพิ่มประสิทธิภาพและผลประโยชน์ของการทำนา ด้วยการทำนาโดยใช้พันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ปลูกด้วยวิธีแบบประณีตในระบบเกษตรอินทรีย์ ทั้งยังคงการทำนาเป็นวิถีชีวิต ทำให้ชาวนาได้ **"4 เพิ่มประสิทธิภาพและผลประโยชน์การทำนา"** ดังนี้

ประการแรก เพิ่มผลผลิตโดยใช้ปุ๋ยอินทรีย์และน้ำหมักชีวภาพ ผลผลิตเพิ่มมาจากการปรับปรุงดินด้วยปุ๋ยอินทรีย์และน้ำหมักชีวภาพที่ชาวนาทำเอง วิธีปลูกข้าวต้นเดียว และความใส่ใจในการดูแล (สามารถศึกษารายละเอียดได้ในบทความ "3 ลด 4 เพิ่ม เส้นทางสู่การพึ่งตนเองของชาวนา" โดยนันทิยา หุตานุวัตร และคณะ, 2556)

ประการที่สอง เพิ่มกำไรให้ชาวนา นโยบายเพิ่มรายได้ให้แก่ชาวนาโดยขึ้นราคาข้าวเปลือกนั้น เช่น นโยบายรับจำนำข้าว แม้จะดูว่าชาวนามีรายได้มากขึ้น แต่เมื่อหักต้นทุนการทำนา อาจจะพบว่า รายได้เหลือไม่ได้มากอย่างที่คาดหวัง เพราะเมื่อราคาข้าวขึ้น ราคาของปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช ค่าจ้างแรงงาน ค่าน้ำมัน และค่าจ้างไถและเก็บเกี่ยวก็สูงตามไปด้วย

แนวทางการเพิ่มกำไรให้แก่ชาวนานั้นพบว่า ต้องอยู่ที่การเพิ่มผลผลิตข้าว และการลดต้นทุนการทำนาโดยไม่ได้เน้นที่ราคาของข้าว ในประเด็นนี้ จากการสอบถามชาวนา 4 ราย ได้แสดงให้เห็นว่าสามารถลดต้นทุนการผลิตด้วยแนวทาง 3 ลดต้นทุน ได้แก่ ลดค่าปุ๋ยเคมี ลดปริมาณการใช้เมล็ดพันธุ์และเก็บเมล็ดพันธุ์เอง รวมทั้งลดการจ้างแรงงานและลดการใช้เวลาของตนเอง ในขณะเดียวกัน ชาวนาทั้ง 4 ราย เพิ่มผลผลิตโดยใช้ปุ๋ยอินทรีย์และน้ำหมักชีวภาพ วิธีปลูกข้าวต้นเดียว และความใส่ใจในการดูแล

ประการที่สาม เพิ่มชนิดข้าวกินอร่อย ชาวนาเลือกใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่หลากหลายสายพันธุ์ ทำให้ชาวนามีชนิดข้าวเลือกบริโภคตามใจชอบ และตามลักษณะการใช้งาน เช่น การใช้ข้าวเหนียวก่ำสำหรับทำขนม เป็นต้น

ประการที่สี่ เพิ่มคุณค่าทางโภชนาการและมูลค่าทางเศรษฐกิจโดยใช้พันธุ์ข้าวสีพื้นเมืองและไม่ขัดขาว คุณค่าทางโภชนาการของข้าวมีอยู่ในทั้งสายพันธุ์ปรับปรุงหรือพัฒนาด้วยเทคโนโลยีทันสมัย และข้าวพื้นเมืองโดยแปรรูปเป็นข้าวสารไม่ขัดขาว ถ้าชาวนาหันมาปลูกข้าวพื้นเมือง โดยเฉพาะพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่มีสีดำ แดง เหลือง จะทำให้ได้ข้าวที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจและคุณค่าทางโภชนาการสูง

5. **การนำกระบวนการพัฒนานี้ไปใช้ในที่อื่นๆ** ในหลักการแล้วกระบวนการพัฒนานี้เป็นไปตามหลักการพัฒนาชุมชน แต่โครงการนี้สามารถดำเนินการด้วยวิธีการเช่นนี้ได้ผลดีเนื่องด้วยความสามารถเฉพาะตัวและความทุ่มเทใส่ใจทำงานของทีมงานโครงการฯ หลักการพัฒนาชุมชนนั้นไม่แตกต่างกัน แต่การปฏิบัติแตกต่างจากโครงการอื่นๆ ซึ่งจะไม่ได้ทำงานคลุกคลีเช่นนี้ ดังนั้น การนำกระบวนการพัฒนานี้ไปเป็นตัวอย่างที่จะนำไปใช้ในที่อื่นๆ สามารถนำไปใช้ได้ แต่จะเห็นผลเช่นนี้หรือไม่ขึ้นอยู่กับตัวแปรผู้ปฏิบัติอยู่มากทีเดียว

สรุป

โครงการข้าวปลาอาหารอีสานมั่นยืน ภายใต้แผนงานสนับสนุนความมั่นคงทางอาหาร เป็นแผนงานที่เกิดขึ้นจากการร่วมมือระหว่างมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) มูลนิธิชีววิถี สถาบันการศึกษา และเครือข่ายองค์กรชุมชน โดยการสนับสนุนทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

โครงการข้าวปลาอาหารอีสานมั่นยืน ดำเนินงานในพื้นที่ 7 ชุมชน ใน 5 อำเภอของจังหวัดอุบลราชธานี มีเป้าหมายการพัฒนาชาวนาให้เป็นแกนนำที่เป็นต้นแบบที่มีบทบาทการฟื้นฟูอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวพื้นบ้าน โดยใช้กระบวนการพัฒนาชาวนา 3 กระบวนการ ซึ่งเป็นกระบวนการที่วางกรอบแนวทางการทำงานคร่าวๆ แล้วจึงประเมินสรุปผลปรับเปลี่ยนไปตามความสอดคล้องเหมาะสมในแต่ละพื้นที่ เมื่อสรุปประสบการณ์และบทเรียนของกระบวนการทำงานพัฒนาชาวนานี้ พบว่า กระบวนการพัฒนาชาวนาประกอบด้วย 3 กระบวนการ ได้แก่

1) **กระบวนการค้นหาแกนนำ** ซึ่งประกอบด้วย วิธีค้นหาด้วยการสำรวจในพื้นที่ วิธีค้นหาจากการเข้าร่วมประชุมสัมมนา วิธีค้นหาจากการจัดประชุมในชุมชน และวิธีค้นหาจากการคัดเลือกแกนนำที่มีอยู่เดิมแล้ว

2) **กระบวนการพัฒนาชาวนาแกนนำ** ประกอบด้วย การสร้างความมั่นใจให้แก่กลุ่มเป้าหมาย การศึกษาดูงาน การเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงด้วยแปลงศึกษาข้าวพื้นบ้าน การประจักษ์จริงด้วยข้อมูลการเปลี่ยนแปลงที่เป็นดัชนีชี้วัดการพึ่งพาตนเองของชาวนา และการพัฒนาเป็นผู้สอนทำแปลงเรียนรู้เรื่องข้าวพื้นบ้าน

3) **กระบวนการพัฒนาเครือข่าย** ประกอบด้วย การประชุมชาวนาของโครงการทั้งหมดต่างกรรมต่างวาระ การสร้างตลาดข้าวพื้นบ้านโดยเฉพาะ และการพัฒนาเชิงวัฒนธรรม

จากการวิเคราะห์กระบวนการพัฒนาชาวนา เพื่อรื้อฟื้นการปลูกข้าวพื้นบ้านให้กลับคืนถิ่นชุมชนด้วยมือของชาวนานั้น พบข้อวิเคราะห์ ดังนี้

1. การเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมเศรษฐกิจของชุมชนส่งผลต่อวิถีปฏิบัติในการทำนาของชาวนา แต่มีชาวนากลุ่มเล็กๆ ของโครงการข้าวปลาอาหารฯ **ที่เป็นตัวแทนของชาวนารายย่อยอิสระ ผู้มุ่งมั่นการทำนาอย่างมืออาชีพ การทำนาแบบเป็นวิถีชีวิต สืบทอดต่อจากบรรพบุรุษ มีความอาจหาญที่จะยืนหยัดความเป็นชาวนารายย่อยที่คงความภูมิใจความเป็นชาวนาอิสระบนที่ดินของตัวเอง** กระบวนการพัฒนาที่ปรับเปลี่ยนชาวนากลุ่มนี้ให้หันมาปลูกข้าวพื้นบ้านนั้น จึงเป็น **กระบวนการเปลี่ยนแปลงย้อนกลับไปสู่การเป็นชาวนารายย่อยที่มีความเป็นอิสระบนที่ดินของตัวเอง** ซึ่งนับวันจะหดหายท่ามกลางกระแสความสะดวกสบายและอำนาจของเงินทุน ที่จะกลืนผืนนาแสนๆ ไร่ให้กลายเป็นการทำนาระบบอุตสาหกรรมเช่นเดียวกับประเทศพัฒนาที่มีนายทุนขนาดใหญ่เป็นเจ้าของและยึดครองการผลิตทางการเกษตร

2. กระบวนงานพัฒนานี้ มิใช่มุ่งหวังให้ชาวนารื้อฟื้นเพียงเรื่องการปลูกข้าวพื้นบ้านเท่านั้น แต่เป็นกระบวนการพัฒนาที่หยั่งลึกให้ถึง "ใจ" ของชาวนา เพื่อให้หันมารักและตระหนักถึงคุณค่าของพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน โดยเฉพาะตระหนักถึงการเป็นชาวนาที่จะอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี โดยใช้กระบวนการทางสังคมที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิด กระบวนการเรียนรู้ระหว่างกัน กระบวนการทางศิลปวัฒนธรรมงานบุญประเพณีและดนตรี และกระบวนการทางเศรษฐกิจการทำตลาดข้าวพื้นเมือง

3. ในตัวกระบวนการพัฒนาเองมีจุดแข็ง กล่าวคือ ประการแรก นักพัฒนามีความสามารถเฉพาะตัวและทำงานที่ทุ่มเทคลุกคลีกลมกลืนไปกับชาวนา ทำงานแบบลูกหลานเครือญาติ ซึ่งเป็นวิธีการทำงานพัฒนาชนบทที่หาได้ยากแล้วในปัจจุบัน ประการที่สองการค้นพบผู้นำชาวนา โครงการนี้ทำเรื่องนี้ได้ดี และทำให้ได้ผู้นำที่สามารถเคลื่อนงานได้ง่ายและมาก ประการที่สาม การเลือกใช้แปลงทดลองสาธิตให้เห็นผลประจักษ์ และประการที่สี่ การเก็บข้อมูลประจำแปลงและนำมาแลกเปลี่ยนพูดคุยกันในที่ประชุม ในขณะเดียวกัน **ก็พบจุดอ่อนของกระบวนการพัฒนานี้** ในด้านการสร้างเครือข่ายทั้งจังหวัด เป็นการวาง

พื้นที่ใหญ่เกินไป ทำให้นักพัฒนาใช้เวลาเดินทางมากในแต่ละจุดทำงานจึงอาจขาดความเข้มข้น และจุดอ่อนงานตลาดยังไม่เข้มแข็งมากเพียงพอที่ชาวนาจะเดินด้วยตัวเองได้

4. ปัจจัยที่ทำให้ชาวนาหันมาปลูกข้าวพื้นบ้านด้วยวิธีการดำนาต้นเดียวในระบบเกษตรอินทรีย์ พบว่า มี 3 ลดต้นทุนการทำนา คือ ลดการซื้อปัจจัยการผลิต ปุ๋ยเคมี/เมล็ดพันธุ์และแรงงาน และ 4 เพิ่มประสิทธิภาพและผลประโยชน์ คือ เพิ่มผลผลิต เพิ่มกำไร เพิ่มชนิดข้าวกินอร่อย และเพิ่มคุณค่าทางโภชนาการและมูลค่าทางเศรษฐกิจ

5. การนำกระบวนการนี้ไปใช้ในที่อื่นๆ สามารถนำไปใช้ได้ แต่จะเห็นผลเช่นนี้หรือไม่ ขึ้นอยู่กับตัวแปรผู้ปฏิบัติเป็นสำคัญ

เอกสารอ้างอิง

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2545. **จากประวัติศาสตร์หมู่บ้านสู่ทฤษฎีสองระบบ.** สถาบันราชภัฏสุรินทร์. สุรินทร์.

นันทิยา หุตานุวัตร, ณรงค์ หุตานุวัตร, มานัส ลอศิริกุล, นพมาศ นามแดง, สุกัญญา คลังสินศิริกุล, ประสิทธิ์ กาญจนา, และประวัติ ไชยกาล. 2555. **ทางเลือกชาวนาอีสาน: กรณีศึกษาเกษตรกรผู้ผลิตข้าวพื้นเมืองอินทรีย์แบบประณีต.** เสนอภาคโปสเตอร์ ในงานการประชุมวิชาการข้าวแห่งชาติ ครั้งที่ 2 "มิติใหม่วิจัยข้าวไทย" โรงแรม Swiss Hotel Le Concorde กรุงเทพมหานคร 21-23 ธันวาคม 2555.

นันทิยา หุตานุวัตร, มานัส ลอศิริกุล, นพมาศ นามแดง, สุกัญญา คลังสินศิริกุล และประสิทธิ์ กาญจนา. 2556. **3 ลด 4 เพิ่ม เส้นทางสู่การพึ่งตนเองของชาวนา.** เอกสารประกอบการประชุมวิชาการ "ABC สัญจร อุบลราชธานี สร้างความรู้ เปิดประตูสู่โอกาสใหม่" มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.

นันทิยา หุตานุวัตร และคณะ. 2550. **ข้าวอินทรีย์ฤาจะแก้จน?.** โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี. อุบลราชธานี.

แผนงานความมั่งคงทางอาหาร. มูลนิธิชีววิถี. เกี่ยวกับเรา. สืบค้นเมื่อ 25 ตุลาคม 2557 จาก (http://www.food-resources.org)

มาโนช พรหมสิงห์. 2555. *ชาวนาผู้ตายแล้วเกิดใหม่.* นิตยสารทางอีสาน. ฉบับที่ 3 ปีที่ 1 กรกฎาคม 2555.